

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: «İctimai elmlər»

FƏNN: «Azərbaycan tarixi»

FAKÜLTƏ: Əyani

MÜHAZİRƏ

MÖVZU: №9/1 «AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRDƏ»

Vaxt-2 saat

Tərtib etdilər: «İctimai elmlər»
kafedrasının baş
müəllimi, polis leytenantı

Rəşad Qasimov

«İctimai elmlər»
kafedrasının müəllimi,
polis baş leytenantı

Rəhim Məcnunov

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.
Protokol № _____ “ _____ ” _____ 2013-cü il

BAKİ 2013

MÖVZU № 9/1 «AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRDƏ»

PLAN

GİRİŞ

1. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili vəziyyəti. Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və Osmanlı dövlətləri tərəfindən işğal edilməsi.
2. Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi.
3. Azərbaycan Nadir şahın hakimiyyəti dövründə.

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009 səh.460-569
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994
3. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) I hissə. Bakı,2004
4. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə. Bakı, 1998, 2007. III cild. səh.347-485
5. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1990
6. Əliyev F. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı, 1964
7. Qarabağnamələr. I-II-III cildlər. Bakı, 2006,
8. Əliyev F. Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 1996
9. Hüseynov Y. Qarabağnamələr Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı, 2007
10. İrəvan xanlığı. Bakı,2010
11. İsmayıl M. Bağırova M. Şəki xanlığı. Bakı, 1997
12. Mustafayev T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı,2002
13. Mustafayev T. Quba xanlığı. Bakı, 2005
14. Tahirzadə Ə. Nadir şah Əfşar. Bakı, 2005

GİRİŞ

XVIII əsrin əvvəllərində tərkibinə bir çox ölkələrlə yanaşı, Azərbaycanın da daxil olduğu Səfəvi dövlətinin ağır günlərində şah Sultan Hüseyn kömək almaq üçün Rusiyaya müraciət edir. Beləliklə, Xəzərsahili əyalətlərə yürüş etmək üçün zəmin yarandı.

Səfəvi dövlətin zəifləməsindən istifadə edən Osmanlı imperiyası da öz qoşunlarını Cənubi Qafqaza doğru yeritdi. 1722-1723-cü illərdə Azərbaycanın Xəzərsahili əyalətləri Rusiya tərəfindən işğal edildi. Lakin türklərlə müharibəyə girişməyi istəməyən Rusiya bir qədər götür-qoydan sonra Osmanlı imperiyasına bu bölgəni bölüşdürmək barədə müqavilə bağlamağı təklif etdi. Müqaviləyə əsasən Türkiyə tərəfi Rusiyanın işğal etdiyi Xəzərsahili əyalətləri Səfəvilər tərəfindən "Rusiyaya güzəşt edilmiş kimi" təsdiq etdi. Rusiya tərəfi isə öz növbəsində Türkiyə tərəfindən Qərbi Qafqazın və Cənubi Azərbaycanın işğalına etiraz etməyəcəyini bildirdi.

Paytaxt İsfahanla birlikdə İraq, Fars, Xorasanın Əfqanların, Azərbaycanın yarından çoxunun, Gürcüstan və Ermənistanın Osmanlı imperiyasının, Xəzərsahili ərazilərin Çar Rusiyasının əlinə keçməsi Səfəvi hakim dairələrini hərəkətə gətirdi. Bu qüvvələrin və ərazilərin birləşdirilməsində Nadirqulu xan (1689-1747) böyük rol oynadı. Nadir 1736-cı il fevralın 26-da taxta oturdu və şah elan edildi.

Mövzunu öyrənərkən qarşıımıza qoyduğumuz əsas vəzifə XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili vəziyyəti, Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və Osmanlı dövlətləri tərəfindən işğal edilib bölüşdürülməsi, bu torpaqların işğalçılardan azad edilməsi və Azərbaycanın Nadir şahın hakimiyyəti dövründə siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərinin və mədəni inkişaf səviyyəsinin araşdırılmasıdır.

**Sual 1. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili vəziyyəti.
Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və Osmanlı dövlətləri tərəfindən
işğal edilməsi.**

Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi. XVIII əsrin əvvəllərində tərkibinə bir çox ölkələrlə yanaşı, Azərbaycanın da daxil olduğu Səfəvi dövləti dərin iqtisadi və siyasi tənəzzül dövrü keçirirdi. Şah, saray əyanları və dövlət məmurları boşalmış dövlət xəzinəsini doldurmağın yeganə yolunu vergi və mükəlləfiyyətlərin sayını, həcmi artırmaqda görürdülər. Bu məqsədlə onlar yeni-yeni vergi növləri "ixtira" edir, vergi toplamaq üsulunu daha da sərtləşdirirdilər. Saray əyanları və dövlət məmurlarının fitvalarına uyan, dövlət işlərindən uzaqlaşaraq günlərini məscidlərdə ibadətdə və hərəmxanada eyş-işrətdə keçirən iradəcə zəif şah Sultan Hüseyn 1699-cu ildə vergi sistemini "qaydaya" salmaq məqsədilə 15 yaşına çatmış hər kəsin siyahıya alınması barədə əmr verdi. Əhalinin var-dövləti və əmlakı da siyahıya almırdı. Yeni şahın məmurları siyahı tərtib etməkdə çətinlik çəkirdilər; imkanı olan şəxslər ailəsi və əmlakı ilə birlikdə acgöz şah məmurlarının təqibindən qaçaraq əlçatmaz yerlərdə gizləndilər. Belə halların qarşısını almaq məqsədilə şah yeni bir fərman verdi: "Gizlənən şəxsi kim tapsa və şaha bu barədə xəbər versə, onun başı şaha, əmlakı isə xəbər verən adama çatacaqdır".

Siyahıyaalma üç il - 1699-cu ildən 1702-ci ilədək davam etdi. Siyahıya daxil edilən şəxslərdən əlavə olaraq yeni vergilər tələb olundu. Vergilər əvvəlkilərdən üç dəfə artıq idi. Tezliklə şahın vergi toplayanları əhalidən yeni qayda üzrə üçillik vergi yığmağa başladılar.

XVIII əsrin əvvəllərində, təqribən 1700-1703-cü illərdə Azərbaycanda, xüsusilə Şirvanda keçən quraqlıq özü ilə dəhşətli aclıq gətirmişdi. Bu isə bahalığa, bazarlarda qiymətlərin bir neçə dəfə artmasına səbəb olmuşdu.

Ağır feodal istismarı maddi nemətlərin əsas istehsalçıları olan kəndlilərin təsərrüfatının daha da dağılması və iqtisadi böhranın dərinləşməsi ilə nəticələndi.

Mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi bir dövrdə hakim feodallar arasında mərkəzə tabe olmamaq əhval-ruhiyyəsi hiss olunurdu. Azərbaycandakı bəylərbəyilər vilayətlərdə toplanan vergilərin böyük əksəriyyətini mənimsəyirdilər. 1716-cı ildə Rus dövlətinin Səfəvi dövlətinə gedən elçisi A.P.Volinski belə halları müşahidə edərək öz gündəliyində yazmışdı ki, bəylərbəyilər toplanan vergilərin "yalnız yarpağını şaha göndərirlər, meyvəsini isə özləri üçün saxlayırlar. Bu, onlarda adət şəklini almışdır".

Feodal istismarının həddini aşması, Səfəvi dövlətinin bir çox yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da şah üsuli-idarəsinə və yerli feodallar əleyhinə üsyanların baş verməsinə səbəb oldu. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ilk üsyan 1707-ci ildə Car-Balakən bölgəsində

alovlandı. Tezliklə qonşu kəndlərin əhalisi də onlara qoşuldu. Bu, kortəbii kəndli hərəkatı idi. Dövlətin hakim dairələrinin üsyanı yatırmaq üçün göndərdiyi cəza dəstələri Car kəndini talan edib yandırdılar. 1709-cu ildə Şimali Azərbaycanda-Şirvan hüdüdlərində daha bir silahlı üsyan baş verdi. 1711-ci ildə Car camaatı yenidən silaha əl atdı. Onlar Şamaxı şəhərinə hücum edib, Şirvan bəylərbəyinin malikanəsinə od vurmağı qərara aldılar.

Şirvan bəylərbəyi Həsənəli xanla üsyançılar arasında baş vermiş toqquşmada bəylərbəyinin qoşunu məğlub olub geri oturduldu. Döyüş meydanında bəylərbəyi Həsənəli xanın özü də qətlə yetirildi. Şəki hakimi Kiçik xan vuruşma zamanı həlak oldu. Üsyançıların hücumunun qarşısını ala bilməyən Gəncəli Uğurlu xan qalaya çəkilərək canını xilas edə bildi.

1709-cu ildə Qəndəhar şəhərini zəbt edib İsfahana hədələyən əfqan qəbilələri mərkəzi hökumətə Azərbaycanda baş verən üsyanları yatırmağa macal vermirdi. Səfəvi dövlətinə daxil olan bütün ölkələri XVIII əsrin əvvəllərində xarici işğalçılara qarşı mübarizə bürümüşdü. Bu mübarizə yerli feodalların zülmünə qarşı genişlənən xalq hərəkatı ilə birləşərək mərkəzi hökumətin əleyhinə ümumi cəbhəyə çevrilmişdi.

Şirvan üsyanı. 1722-1735-ci illərdə Azərbaycanın Xəzərsahili əyalətlərinin Rusiya tərəfindən işğal olunması. Səfəvi dövlətinin ağır günlərində şah Sultan Hüseyn Rus dövlətindən kömək almaq üçün onunla yaxınlaşmağı qərara aldı. Bu məqsədlə 1713-cü ildə "dostluq və ticarət müqaviləsi" bağlamaq üçün Fəzlulla bəyi Peterburqa göndərirdi.

Səfəvi dövlətinin Rusiyaya müraciəti I Pyotrün şərqdə siyasətinin reallaşması dövrünə təsadüf edir. Həmin illər Rus dövləti Türkiyə ilə uğursuz müharibə aparmış və 1711-ci ildə Prut müqaviləsini imzaladıqdan sonra Qara dənizə çıxış əldə etməkdən əlini üzərək bütün ümidini Xəzər dənizi hövzəsinə bağlamışdı. Hələlik İsveçlə müharibə davam etdiyi bir şəraitdə cənuba yürüşü keçirmək imkanına malik olmayan çar kəşfiyyat xarakterli tədbirlər görürdü. O, 1714-cü ildən başlayaraq Xəzər dənizinin Şərq sahillərini öyrənmək üçün Bekoviç-Çerkasskinin başçılığı ilə buraya ekspedisiya göndərmişdi.

I Pyotr Xəzər dənizinin qərb sahillərini öyrənmək məqsədilə Azərbaycandan, xüsusilə karvan yolu ilə Şirvandan keçməklə Səfəvi dövlətinə özünün yaxın adamlarından birini - A.P.Volinskiyini göndərirdi. Elçi kimi İsfahana yola düşən A.P.Volinskiyə I Pyotr eyni zamanda xüsusi və gizli göstəriş də vermişdi. Həmin göstərişə əsasən Rus dövlətinin elçisi karvan yollarını, bu yollar boyunca otlaqların olub-olmamasını (bu, süvari qoşunlar üçün vacib idi), yerli qoşunların müdafiə qurğularının vəziyyətini öyrənməli, burada xristianlarla əlaqə yaratmalı idi. A.P.Volinskiyə burada rus ticarətinin inkişaf etdirilməsi perspektivlərini öyrənmək də tapşırılmışdı.

İsfahanda olduğu zaman A.P.Volinski gizli şəkildə dövlətin daxili vəziyyəti barədə xeyli məlumat toplamış və onu şifrələnmiş məktubla Peterburqa, qraf Qolovkinə göndərmişdi. Məktublardan birində o, I Pyotra Xəzər dənizi üçün nəzərdə tutulmuş gəmilərin Qazan şəhərində daha sürətlə quraşdırılmasını tövsiyə etmişdir.

Şah hökuməti ilə ticarət müqaviləsi bağladıqdan sonra A.P.Volinski Rusiyaya qayıtmağı qərara aldı. O, quru yolla Rəştə getmək, oradan gəmi ilə Həştərxana üzmək, beləliklə, Gilan haqqında da kəşfiyyat məlumatı toplamaq istəyirdi. Lakin şah hökumət gec də olsa ayıldı, A.P.Volinskinin niyyətini başa düşdü və yalnız gəldiyi yolla qayıtmasına icazə verdi. 1717-ci il dekabrın 17-də rus səfiri Şamaxıya gəldi və yolların açılmasını gözləyərək 8 ay Şamaxıda qaldı. O, eyni zamanda I Pyotrun göstərişinə əsasən Cənubi Qafqazın xristianları ilə də görüşdü. Kartlinin gələcək çarı VI Vatanqın nümayəndəsi Farsadan bəy şəxsən A.P.Volinskinin yanına Şamaxıya gəldi. Daha sonra rus elçisi erməni tacirləri ilə görüşdü. Dərbənddən gələn həmin tacirlər A.P.Volinskiyə gizlicə Dərbənd qalasının planını da gətirmişdilər. Belə bir "hədiyyəni" Pyotrun bu bölgəyə yürüşə hazırlaşdığı ərəfədə böyük hərbi-siyasi əhəmiyyəti vardı.

Beləliklə, A.P.Volinski Səfəvi dövlətində karvan yollarının vəziyyəti ilə tanış olub, gündəliyini zənginləşdirdi. Yalnız Şamaxıdan Həştərxana gedən yol öyrənilməmiş qalmışdı. Bu məqsədlə A.P.Volinski karvan yolu ilə öz dəstəsinin üzvlərində birini - dvoryan A.Lopuxini göndərməyi qərarlaşdırdı.

Rusiya İsveçlə 20 ildən artıq apardığı müharibəni 1721-ci ildə qalibyyətlə bitirdikdən sonra Xəzərsahili əyalətlərə yürüş üçün ciddi hazırlıq görməyə başladı.

Bu zaman Səfəvi dövlətini xalq azadlıq hərəkatı bürümüşdü. Xalq azadlıq hərəkatına sadə kəndli Hacı Davud başçılıq edirdi. Hacı Davud belə bir şayiə yaymağa başladı ki, guya o, Allah tərəfindən göndərilmişdir ki, sünniləri şüərlərin, yəni Səfəvi şahlarının zülmündən azad etsin. Bu zaman Dağıstanda da Səfəvi hakimiyyətinə qarşı üsyan baş verdiyini eşidən Hacı Davud tez Dağıstana yola düşdü. Burada o, Qaytaqlı Əhməd xanla ittifaqa girib onunla birlikdə ümumi düşməne qarşı çıxmaq barədə tədbirlər hazırladı. Dağıstanda ikən buranın ən nüfuzlu şəxslərindən olan Qazıqumuxlu Surxay xanla da əlaqə yaratdı. Müttəfiqlər qərara aldılar ki, şah Hüseyin Şəki, Şirvan, Quba mahallarına təyin etdiyi xanları və onların məmurlarını qətlə yetirsinlər.

1719-cu ilin sonlarında Şirvanda baş verən üsyanlar yatırıldı. Hacı Davud tutulub Dərbənd həbsxanasına salındı. Hacı Davudun ən yaxın müttəfiqi Surxay xan Dağıstana qaçaraq canını xilas etdi.

Şirvanda baş verən hadisələr çar Rusiyasının Xəzər dənizi hövzəsində fəaliyyətinin genişlənməsi dövrünə təsadüf edirdi. I Pyotrun bu sahədəki tədbirlərindən biri Xəzərin qərb sahillərini topoqrafiya cəhətdən öyrənməkdən ibarət idi. O, bu məqsədlə Verdenin başçılığı ilə Xəzər dənizinə ekspedisiya göndərdi. Fon Verdenin yaxın köməkçiləri leytenant Soymonov, Urusov, unter-leytenant Doroşenko və Zolotoryov idi. Ekspedisiyanı "Müqəddəs Aleksandr", "Müqəddəs Yekaterina" və "Həştərxan" adlı üç gəmi heyəti müşayiət edirdi. Xəzər dənizinin şimal-qərb sahillərinin xüsusiyyətlərini öyrəndikdən sonra ekspedisiya sahil boyunca cənuba doğru hərəkət edərək, Bakı körfəzinə daxil oldu. Daha sonra hər üç

gəmi yoluna davam edərək, Kür çayının mənsəbinə çatdı və çaya daxil olub 20 verstlik məsafəni qət etdi.

Dövrün elmi səviyyəsinə uyğun tərzdə aparılan tədqiqat işləri nəticəsində, tərtib olunmuş xəritəyə əsasən, Xəzər dənizinin bütün qərb sahilləri dəqiqliklə köçürülmüşdü.

XVIII əsrin 20-ci illərində Səfəvi dövləti özünün ən ağır tənəzzül dövrünü keçirirdi. Üsyan etmiş əfqan qəbilələri vilayətləri bir-bir ələ keçirir, paytaxta-İsfahana yaxınlaşırdılar. İsfahan şəhəri mühasirədə olarkən şahzadələrdən biri aradan çıxaraq yaxın adamları ilə birlikdə dövlətin şimal bölgəsinə qaçdı və burada özünü II Təhmasib adı ilə şah elan etdi.

Səfəvi dövləti süquta uğradığı bir dövrdə ölkənin hər yerində yenidən üsyanlar baş verdi. Mərkəzi dövlətin süqutundan istifadə edən Hacı Davud həbsdən qaçaraq yenidən Şirvan üsyançılarına başçılıq etməyə başladı və Qazıqumuxlu Surxay xanı muzdlu qoşunları ilə birlikdə öz tərəfinə çəkməyə nail oldu. O, ilk zərbəsini üç iri inzibati mərkəzə - Şamaxı, Bakı və Dərbəndə endirdi. Lakin Hacı Davud birbaşa həmlə ilə həmin şəhərləri ala bilmədi və həlledici döyüşlər üçün daha düşünülmüş tədbirlər hazırlamağı qərara aldı. Güclü müttəfiq əldə etmək məqsədilə Hacı Davud yazılı şəkildə Rusiya dövlətinə müraciət edib ondan kömək istədi.

Həştərxanın yeni qubernatoru, Rusiyanın Səfəvi dövlətində olan sabiq elçisi A.P.Volinski rus qoşunlarının Xəzərsahili əyalətlərə yürüşü ərəfəsində I Pyotrun göstərişinə əsasən Hacı Davud cavab məktubu yazaraq soruşdu ki, o yalnız hərbi kömək istəyir yoxsa Rusiyanın himayəsini qəbul etməyi arzulayır? Hacı Davud cavabında bildirdi ki, o, rus qoşunlarının köməyi ilə Şirvanı azad etmək, özü isə müstəqil Şirvan dövlətim başçılıq etmək arzusundadır. Rusiyaya gəldikdə isə o, heç də ehtimal etmir ki, I Pyotr öz dövlət sərhədlərini İsfahana qədər uzatsın. Bir sözlə, Hacı Davudun nəzərdə tutduqları Rusiyanın hazırladığı bütün planların tamamilə əksinə idi. Məhz buna görə də I Pyotr Şirvanda qalxan xalq azadlıq hərəkatını boğmaq, guya onunla dostluq münasibətində olan şah kömək etmək bəhanəsi ilə Şirvana qoşun çəkməyi qərara aldı.

I Pyotrun hazırladığı tədbirlərdən xəbəri olmayan Hacı Davud da 1721-ci ilin avqust ayında Şirvan bəylərbəyliyi mərkəzi olan Şamaxı şəhərini tutdu. Şəhər alınarkən buradakı zəngin bazarın, karvansaraların, xarici ölkədən gələn tacirlərin, o cümlədən rus tacirlərinin bir neçə milyonluq malı qarət olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə rus tacirlərinin özlərinin də günahı olmuşdu. Onlar üsyançıların şəhərə hücumu ərəfəsində İran tacirlərinin əmlakını gizlətmişdilər. Üsyançılar şəhərə daxil olduqdan sonra tacirlərin əmlakını tələb etmiş, rus tacirləri isə bu tələbi yerinə yetirməmiş və üsyançılara toplardan atəş açmışdılar. Bundan sonra, adətən, xarici tacirlərə toxunmayan üsyançılar rus tacirlərini cəzalandırmışdılar.

1721-ci ildə İrəvan xanının qoşunlarını məğlub edən Hacı Davudun dəstələri Gəncə şəhərini mühasirə etsələr də, onu ala bilmədilər.

Rusiyanın ona qarşı mənfi münasibətindən xəbər tutan Hacı Davud özünə arxa tapmaq məqsədilə Osmanlı imperiyasına müraciət etdi.

Şimali Azərbaycanın Xəzər sahillərində möhkəmlənmək arzusunda olan Osmanlı imperiyası vaxt itirmədən Hacı Davudla əlaqə yaratdı. Hacı Davud Türkiyədən hərbi kömək istəməklə bərabər həmin dövlətin himayəsini də qəbul etməyə söz verdi. I Pyotrun 1722-ci il yürüşündən sonra Türkiyə Hacı Davudu himayəyə qəbul etdi (1722-ci il, dekabr). Əks təqdirdə, I Pyotr Türkiyə himayəsində olan şəxsə qarşı cəza ekspedisiyası göndərdiyini açıqlamağa cəsəreti çatmazdı.

Türkiyə sultanından müsbət cavab alan Hacı Davud Şamaxıya qayıtdıqdan sonra qoşunları əsasən qarətlə məşğul olan sabiq müttəfiqi Qazıqumuxlu Surxay xanı özündən uzaqlaşdırdı və yeni yaranmış Şirvan xanlığının vahid hakimi oldu.

Istanbulda Hacı Davudla Sultan Əhməd arasında aparılan danışıqlar I Pyotr hökumətini xeyli narahat etdi. Şirvana Osmanlı qoşununun yeridilməsi təkcə Rusiyanın cənub sərhədlərini hədələmirdi, bu, eyni zamanda onun şərq ticarətinə də ağır zərbə endirə bilərdi. Bütün bunlar I Pyotru Xəzər dənizi hövzəsində tələsməyə vadar etdi.

Rusiya imperatorunun şərq siyasətində Şimal-Şərqi Azərbaycan mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Hətta Şirvan üsyanından əvvəl Peterburqda qarşıda duran yürüş barədə tərtib olunmuş sənədlərdə bu yürüş "Şamaxı ekspedisiyası" adlanırdı.

Şirvan üsyanı qələbə çaldıqdan sonra I Pyotr həm yürüşün adını, həm də istiqamətini dəyişdirməli oldu.

Beləliklə, Xəzərsahili əyalətlərə yürüş etmək üçün zəmin yarandı. Əvvəlcə yürüşə 1723-cü ildə başlamaq planlaşdırılmışdı. Əfqan qəbilələrinin 1722-ci ilin martında Isfahan yaxınlığında şah qoşunlarını məğlubiyyətə uğratması və Səfəvilərin paytaxtını mühasirəyə alması xəbəri yürüşün bir il qabağa çəkilməsinə səbəb oldu.

Qəti addım atmazdan əvvəl I Pyotr Xəzərsahili əyalətlərin sakinləri arasında yürüşün səbəbini doğrultmaq məqsədilə "Manifest" çap edib, xüsusilə rus ordusu hərəkət edəcək istiqamətdə yerləşən şəhər və kəndlərə göndərdi. "Manifest" də yürüşün əsil səbəbi, mahiyyəti ört-basdır edilir və göstərilir ki, rus ordusunun bu yürüşdə məqsədi Şirvan üsyanı zamanı Şamaxıda qətl və qarətə məruz qalmış rus tacirlərinin intiqamını almaq, habelə Rusiya dövlətinin dostu olan Səfəvi şahına qarşı qalxan üsyançılara, xüsusilə Hacı Davuda və Surxay xana cəza verməkdən ibarətdir. I Pyotr "Manifest"ində həmçinin yerli əhaliyə əmin-amanlıq da vəd edirdi.

1722-ci il avqustun 23-də rus qoşunları heç bir müqavimət görmədən Dərbənd şəhərinə daxil oldu. Şəhərin naibi İmamqulu öz vəzifəsində qalmaq xatirinə Dərbənd qalasının iki gümüş açarını I Pyotra təqdim etdi. Lakin İmamqulu belə hərəkəti ilə heç də dərbəndlilərin rus qoşunlarına münasibətini ifadə etmirdi. Şəhərdə ruslara müqavimət

tərəfdarları da vardı və hətta onlar I Pyotra qarşı sui-qəsd hazırlamışdılar. Ancaq sui-qəsdin üstü açılmış, başçıları həbs olunmuşdu.

Rus qoşunlarının Xəzərsahili əyalətlərə gəlməsi Bakı sultanı Məhəmmədhüseyn xan və çox digər əyanların etirazına səbəb oldu. Bakı sultanı I Pyotrın nümayəndəsinə bildirdi ki, o, rus qoşunlarını Bakı qalasına buraxmayacaqdır.

Sentyabrın 7-də I Pyotr Rusiyaya qayıtdı. I Pyotrın öz planını həyata keçirməsinə mane olan təkçə Bakı sultanı Məhəmmədhüseyn xanın rədd cavabı deyildi. Xəzər dənizində baş verən tufan nəticəsində rus əsgərlərinin azuqə və sursat saxlanılan gəmilərin əksəriyyəti, demək olar ki, dənizdə batmışdı. Bundan əlavə, atlar da yemsizlik və susuzluqdan əldən düşmüşdü. Nəhayət, I Pyotra xəbər çatdırıldı ki, İsveç Nişad sülh müqaviləsinin şərtlərini pozmağa cəhd göstərir. Osmanlı sarayının kəskin etirazı da I Pyotrın qayıtmasında az rol oynamadı.

Rusiyaya qayıtdıqdan sonra I Pyotr hərbi ekspedisiyalar göndərməklə Xəzər sahilinin qərbində yerləşən bütün əyalətləri tutub Rusiyaya ilhaq etmək qərarına gəldi. Bu cəhətdən böyük hərbi strateji və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən Bakı qalasını almaq əsas vəzifə idi.

Bakıya dəniz vasitəsilə yürüş hazırlandığı bir zamanda - 1722-ci ilin oktyabrında İsfahan əfqan qəbilələri tərəfindən zəbt edildi. İşğalçılar bununla kifayətlənməyib, İranın digər şəhərlərinə də basqın etməyə başladılar. Gilan əyalətini də təhlükə gözləyirdi. Gilanı zəbt etmək fikrində olan imperator vaxtı itirmədən Gilan istiqamətində hərəkət etməyə əmr verdi.

1722-ci ilin dekabrında başda polkovnik Şipov olmaqla rus eskadrası Ənzəli limanına daxil olub, heç bir müqavimətə rast gəlmədən Rəşt şəhərini zəbt etdi.

Qeyd edək ki, hələ əfqanlar İsfahanı mühasirədə saxladıqları zaman şah Sultan Hüseyin Xəzərsahili vilayətləri Rusiyaya güzəştə getmək müqabilində rus hökumətinin Səfəvilərə hərbi yardım göstərməsi haqqında müqavilə bağlamaq üçün İsmayıl bəyi Peterburqa yola salmışdı.

Səfəvi dövlətin zəifləməsindən istifadə edən Osmanlı imperiyası da öz qoşunlarını Cənubi Qafqaza doğru yeritdi. Türkiyənin belə bir addım atmasında Qərbi Avropa ölkələrinin, xüsusilə İngiltərənin az rolu olmamışdı. Qərbi Avropa dövlətlərinin diplomatları sultanı inandırmağa çalışırdılar ki, ruslar Şirvan, İrəvan vilayətlərini və Türkiyənin bir hissəsini alsalar, o zaman Türkiyənin hakimiyyəti altında olan gürcülər və ermənilər "Rusiyanın təbəəliyini qəbul edəcəklər". Bunun nəticəsidir ki, Osmanlı qoşunları vaxt itirmədən Cənubi Qafqaza daxil olaraq Tiflis şəhərini işğal edib, şərqə doğru irəlilədilər.

Türkiyə tərəfindən bütün Cənubi Qafqazın tutulması təhlükəsi I Pyotru Bakını işğal etməyə tələsdirdi.

1723-cü il iyulun 21-də rus donanması Bakı limanına daxil oldu. Ciddi müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Bakı qarnizonu çoxsaylı orduya və hərbi texnikaya malik olan düşmən hücumuna tab gətirmədi və

bombardman nəticəsində şəhərdə baş verəcək yanğının, tələfatın qarşısını almaq məqsədilə qalanı yadelli işğalçılara təslim etməyə məcbur oldu.

Bakı qalası alındıqdan sonra burada yerli inzibati hakimiyyət edildi və komendantlıq idarəsi yaradıldı. Bakının ilk komendantı knyaz Baryatinski təyin olundu. Bakıdan sonra ruslar asanlıqla Salyan şəhərini işğal etdilər.

Rus qoşunları Xəzərsahili əyalətlərin bir hissəsini işğal etdikdən sonra I Pyotr İsmayıl bəyə Dərbənddən Gilana qədər olan torpaqları, habelə Şamaxı, Mazandaran və Astrabadı Səfəvi dövlətinin rəsmi şəkildə Rusiyaya güzəştə getməsi barədə müqavilə bağlanmasını təklif etdi. Şahın onu səlahiyyətlərdən məhrum etməsindən xəbəri olmayan İsmayıl bəy şahdan heç bir icazə almadan 1723-cü il sentyabrın 12-də göstərilən şərtlər əsasında Peterburqda Rusiya ilə müqavilə imzaladı. Rusiya əvəzində Səfəvi şahına öz hakimiyyətini qorumaq üçün hərbi yardım göstərməyi öhdəsinə götürdü.

Beləliklə, 1722-1723-cü illərdə Azərbaycanın Xəzərsahili əyalətləri Rusiya tərəfindən işğal edildi. 1721-ci ildə isə Şirvan üsyanı nəticəsində Şamaxı ətrafında gələcək Şamaxı xanlığının təməli qoyulmuş oldu. Lakin II Təhmasib əvvəlcədən hüquqi əsasdan məhrum olan bu müqaviləni təsdiqləməkdən qəti boyun qaçırdı. İsmayıl bəy vətən xaini elan olundu və geri qayıtmağa cəsarət etməyib ömrünün sonunadək Rusiyada qaldı.

1724-cü il İstanbul müqaviləsi. Osmanlı qoşunlarının Azərbaycanın ərazisinə daxil olub, şərqə doğru hərəkət etməsi Xəzərsahili əyalətlərdə yerləşən rus qoşunları ilə toqquşma təhlükəsi yaradırdı.

Lakin türklərlə müharibəyə girişməyi istəməyən Rusiya bir qədər götür-qoydan sonra Osmanlı imperiyasına bu bölgəni bölüşdürmək barədə müqavilə bağlamağı təklif etdi. Uzun danışıqlar və mübahisələrdən sonra tərəflər Səfəvi irsini bölüşdürmək barədə razılığa gəldilər. 1724-cü il iyulun 12-də İstanbulda Rusiya ilə müqavilə imzalandı. Həmin müqaviləyə əsasən Türkiyə tərəfi Rusiyanın işğal etdiyi Xəzərsahili əyalətləri Səfəvilər tərəfindən "Rusiyaya güzəşt edilmiş kimi" təsdiq etdi. Rusiya tərəfi isə öz növbəsində Türkiyə tərəfindən Qərbi Qafqazın və Cənubi Azərbaycanın işğalına etiraz etməyəcəyini bildirdi. İstanbul müqaviləsinin əsas maddələrindən biri, Xəzərsahili əyalətlər istisna olmaqla, Şirvana həsr edilmişdi. Müqaviləyə görə, Türkiyənin Şirvanda qoşun saxlamağa ixtiyarı yox idi. Münaqişələr baş verdikdə sultan bura yalnız Rusiyanın razılığı ilə qoşun çəkə bilərdi. İstanbul müqaviləsinə əsasən Şirvan Türkiyənin himayəsi altında yarımüstəqil xanlıq elan olunurdu. Artıq bu zaman yerli əhali arasında müəyyən nüfuz qazanmış Hacı Davud Türkiyə tərəfindən Şirvan xanı təsdiq edildi.

İstanbul müqaviləsindən sonra Türkiyə bütün sərhəd boyu Cənubi Qafqaza öz qoşunlarını yeritdi. Artıq 1724-cü il iyun ayının sonlarında Diyarbəkir paşası Arifi Əhməd 30 min qoşun İrəvan şəhərini zəbt edib, Cənubi Azərbaycan istiqamətində irəlilədi. Xoy şəhəri sakinlərinin müqavimətini qıran türk əsgərləri az keçmiş Mərənd şəhərini aldıqdan sonra Təbriz şəhərinə yaxınlaşdılar.

Təbrizə yaxınlaşan türk əsgərləri şəhər əhalisi tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldılar. Bu hadisədən sonra Osmanlı əsgərləri Təbrizə daxil olmaq üçün dəfələrlə cəhd göstərdilər. Lakin hər dəfə təbrizlilərin ciddi müqavimətinə rast gəldilər. Şəhəri ala bilməyən rəqib geri çəkilməyə məcbur oldu.

Sonsuz siyasi, ictimai sarsıntılardan cana doymuş, möhkəm hakimiyyət arzusunda olan bir sıra yerlərin sakinləri könüllü surətdə Osmanlı hakimiyyətini qəbul edirdilər. Məsələn, Naxçıvan və Ordubad şəhərləri türklərin əlinə keçdi. Borçalı və Qazax könüllü olaraq Osmanlı hakimiyyətini qəbul etdi.

1725-ci ilin mayında Təbriz uğrunda döyüşlər yenidən başlandı. Başda Abdulla Köprülü paşa olmaqla türk əsgərləri yenidən Təbriz şəhərinə yaxınlaşdılar. İstənilən nəticə əldə edə bilməyən Osmanlı qoşunları sərkərdəsinin əmri ilə şəhər top atəşinə tutuldu. Təbriz şəhəri demək olar ki, iki ay bu vəziyyətdə qaldı. Nəhayət, hərbi texnika və qoşunların sayca üstünlüyü özünü göstərdi. Təbrizlilər şəhəri təhvil verməzdən öncə Osmanlı komandanlığından ailələri və silahları ilə birlikdə şəhəri tərk etmək üçün icazə aldılar.

Təbrizi aldıqdan sonra Osmanlı əsgərləri 1725-ci ilin avqustunda Gəncə şəhərini ələ keçirdilər.

1725-ci ilin sonlarında Osmanlı əsgərləri Azərbaycanın sonuncu istehkamını, İstanbul müqaviləsinə görə, Osmanlı işğal zonasına daxil olmayan Ərdəbil şəhərini də almağa müvəffəq oldular. 1725-ci il dekabrın 18-də Ərdəbil şəhərinin alınması İstanbulda atəşfəşanlıqla qeyd edildi.

Beləliklə, İstanbul müqaviləsindən sonra Azərbaycanın böyük bir ərazisi Türkiyə tərəfindən zəbt edildi. Azərbaycanın Xəzərsahili əyalətləri isə Rusiya dövlətinin hakimiyyətində qaldı.

Çarizmin Azərbaycanın Xəzərsahili əyalətlərində iqtisadi siyasəti. Rus dövləti Xəzərsahili əyalətlərdən həm iqtisadi, həm də strateji məqsədlə istifadə etmək üçün xüsusi tədbirlər hazırlamışdı. Rusiya məmurlarını, ilk növbədə, Abşeronun neft quyuları maraqlandırırırdı. Rus qoşunlarının Bakı qalasını almasından iki ay keçdikdən sonra ordu komandanlığında neft quyuları barədə xüsusi "Reyestr" tərtib edildi.

I Pyotru xüsusilə "ağ neft" maraqlandırırırdı. I Pyotrın Matyuşkinə verdiyi əmrində deyilirdi: "Ağ neftdən min pud və ya nə qədər mümkünse göndər".

Inkişaf etməkdə olan Rusiya manufaktura sənayesində neftdən əlavə, Xəzər boyunda yerləşən əyalətlərin, eləcə də Şirvanın təbii sərvətinə və burada istehsal olunan xammala da ehtiyac duyulurdu. Rusiyanın hakim dairələrini xüsusilə xam ipək, pambıq, yun, təbii boyalar, tikinti materialları, metal və s. maraqlandırırırdı. Bununla əlaqədar olaraq bu yerlərin təbii sərvətlərini istismar etmək məqsədilə xüsusi tədbirlər hazırlandı.

Pyotr hətta Xəzərsahili əyalətlərdə bitən bəzi texniki bitkilərin Rusiyada yetişdirilməsinə göstəriş verdi. I Pyotr hətta tut ağaclarını qıran şəxsi edam edəcəyi barədə qərar da verdi. Rusiyanın iş adamları

Xəzərsahili əyalətlərdə yetişdirilən xam ipəyə daha çox əhəmiyyət verirdilər. Rusiyanın rəsmi dairələrində belə rəy yaranmışdı ki, Şirvanın elə bir kəndi yoxdur ki, orada ipəkçiliklə məşğul olunmasın. Şirvanın ipəkçiliyindən istifadə edərək I Pyotr xam ipəyi bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinə, o cümlədən İngiltərəyə, Hollandiya, Fransa və Polşaya ixrac etmək fikrində idi.

Öz mövqeyini işğal etdiyi əyalətlərdə möhkəmləndirmək məqsədilə rus komandanlığı Bakı, Astara, Salyan və Niyazabadda istehkamlar inşa etməyi qərara aldı. Rus mütəxəssisləri Kür çayında gəmiçiliyin inkişafı və buradan balıqçılıq məqsədilə istifadə edilməsi üçün tədbirlər hazırladılar.

Rus komendantlığının həyata keçirdiyi siyasət Bakıda və ümumiyyətlə Xəzərsahili münbit torpaqlarda məskunlaşmağa can atan ermənilər üçün bir fürsət idi. I Pyotra müraciətlə "yeni əldə olunmuş torpaqlarda", xüsusilə Bakıda onlar üçün yer ayırmağı xahiş etdilər. Ermənilərin müraciəti Pyotrın ürəyindən oldu. Onsuz da bu yerlərdə o, ilk növbədə xristianları, xüsusilə ticarət aləmində fəallıq göstərən erməniləri görmək istəyirdi. Rus tarixçisi P.Butkov yazır ki, 1724-cü il İstanbul müqaviləsindən sonra I Pyotr briqadir Rumyantsevə tapşırırmışdı ki, erməniləri Xəzərsahili əyalətlərdə istədikləri şəhərlərdə yerləşdirmək gərəkdir, lazım gələrsə, yerli əhalini qovub, erməniləri həmin yerlərdə məskunlaşdırın.

Pyotr 1724-cü il noyabrın 14-də general-mayor Kropotova xüsusi əmr vermişdi. Əmrdə deyilirdi: "Erməni xalqı bizdən xahiş etmişdir ki, biz onları öz himayəmizə qəbul edib torpaqlar ayıraq, ona görə də sizə tapşırıram ki, əgər erməni xalqı bəyəndiyi yerdə yaşamaq istəsə, ona kömək edib ləyaqətlə qoruyun, elə rəftar edin ki, onlardan heç bir şikayət eşidilməsin, çünki biz burada erməni xalqını imperatorluq qayğısı ilə əhatə edib, öz himayəmizə götürmüşük".

Lakin bununla belə, Rusiyanın yeni torpaqlardan götürüləcək gəlirə bəslədiyi ümidi özünü doğrultmadı. Buradan əldə edilən gəlir nə rus piyada və süvari qoşunlarının, nə də gəmilərinin xərcini ödədi.

Buna görə də I Pyotrın sağlığında bu barədə bir kəlmə belə deməyə cəsəreti çatmayan məmurlar imperatorun ölümündən sonra (1725) Xəzərsahili əyalətlərdən əl çəkməyi tələb etməyə başladılar.

Rusiya ilə Türkiyə dövlətlərinin nümayəndələri öz aralarında sərhəd xəttini müəyyən etmək qərara aldılar.

Hər iki dövlət nümayəndələrinin imzaladığı Nabur sazişinə əsasən 1726-cı ildən başlayaraq rus qoşunları silah işlətmədən Müşkür, Niyazabad, Cavad, Salyan, Lənkəran, Astara, Qızılağac, Talış dağlarının bir hissəsini tutdular. 1727-ci ildə onlar Şeşpara, Rustov, 1728-ci ildə isə Quba və Təngiyə sahib oldular.

Azərbaycan torpaqları Osmanlı hakimiyyəti dövründə (1723-1735-ci illər). Osmanlı işğalına məruz qalmış vilayətlərdə əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsü kiçik dəyişikliklərlə saxlanılmışdı. Azərbaycan torpaqları *vilayətlərə* (əyalətlərə), onlar da *sancaqlıqlara* bölünmüşdü. Vilayətlərin

ərazisi, adətən, əvvəllər mövcud olan bəylərbəyiliklərin ərazisinə uyğun gəlirdi. Ancaq Gəncə vilayətinin ərazisi keçmiş Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyiinin ərazisinə nisbətən xeyli kiçik idi. Qazax sancaqlıq kimi qonşu Tiflis vilayətinin, Göyçə gölünün şimal-şərqində yerləşən Lori, Pəmbək isə İrəvan vilayətinin tərkibinə daxil edilmişdi.

Sancaqlıqların ərazisi əvvəlki *ölkələrin*, bəzi hallarda *mahalların* ərazisinə uyğun gəlirdi. Sancaqlıqlar öz növbəsində *mahallara* və *nahiyələrə* bölünürdü. Nahiyələr də, adətən, bir neçə kənddən ibarət olan *qəriyələrə* ayrılırdı.

Vilayətlərdə ali hərbi-inzibati, həmçinin siyasi hakimiyyət hərbi dövrdə *sərəsgər*, dinc vaxtlarda isə *mühafız* adlandırılan Osmanlı, sərkərdələrinə məxsus idi. Sancaqbəyilər, mahal və nahiyə naibləri isə əsasən yerli feodallardan təyin olunurdu.

Kür çayından Şimaldakı Azərbaycan torpaqları xüsusi statusa malik idi. Bu ərazilər vassal hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Məsələn, paşa rütbəsi almış Əli Sultan Şəki vilayətinin hakimi vəzifəsinə təsdiq olunmuşdu. Ərəş və Qax da vassal mülkləri idi.

Osmanlı hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda aqrar münasibələrin məzmununda ciddi dəyişiklik baş verməmişdi. Divani və xass torpaqları vahid *miri* torpaqları kateqoriyasına daxil edilmişdi. Osmanlı hakimiyyətinə loyallıq münasibət bəsləyən mülkədar və tiyuldarların mülkiyyət hüququna toxunulmurdu. İtaətsizlik göstərənlərin torpaqları isə müsadirə olunub, osmanlı döyüşçülərinə paylanır, yaxud satılırdı.

Osmanlı hakimiyyət orqanları işğal olunmuş yerlərdə əhalinin siyahısını tutub hər sancaqlıq, vilayət üçün vergi qanunnaməsi tərtib edirdilər. Xüsusi vergi dəftərlərində kişi əhalisi və vergilər əks olunurdu. 1727-ci il "Gəncə vilayəti Qanunnaməsi"ndən göründüyü kimi, əhali *üşr*, *bəhrə*, *rəsmi-bağ* (bağpulu), *rəsmi-bostan* (bostanpulu), *rəsmi-rəqan* (sağılan inəklərə görə hesablanırdı *rəsmi-əqnam* (yay və qış otlaqlarından istifadəyə görə alınır) *rəsmi-asiyab* (dəyirmanı görə), *rəsmi-ispəncə* (can vergisi - Səfəvilər dövründəki *səranə* - başpulu vergisinə uyğun gəlirdi) və digər vergilər, mükəlləfiyyətlər ödəyirdi. Çox ağır vəziyyətdə olan sakinlərin güzəranını bir qədər yaxşılaşdırmaq üçün *rəsmi-arusanel* (gəlin üçün alınan vergi), *tapuyi-zamin* (üstündə yardımçı obyektlər yerləşdiyinə və başqa səbəblərə görə becərilməyən torpaqdan alınan vergi) kimi bəzi vergilər müvəqqəti olaraq alınmırdı. "Naxçıvan dəftəri" ndən məlum olur ki, Osmanlılar qadınları, uşaqları qocaları, şikəstləri, xəstələri, həmçinin zehni əməklə məşğul olan şəxsləri vergilərdən azad ediblərmiş.

Ticarət və sənətkarlıqda Səfəvilər dövründə alınan vergilər olduğu kimi saxlanmışdı. Bir sıra hallarda Osmanlı hakimiyyət orqanları vergilərin yığılmasını müqatiyəyə verirdilər. Osmanlılar Təbrizdəki zərbxananın işini qaydaya salmağa çalışırdılar. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində tənəzzülə uğramış ticarəti canlandırmaq üçün bəzi tədbirlər görüldü. Araz çayı, Arpaçayın yataqları təmizlənərək gəmiçilik üçün yararlı hala gətirilmişdi.

Osmanlı ordusunda xidmət edən yeniçərlərin bir çoxu qayda-qanunu pozur, yerli sakinləri qarət edirdilər. Osmanlı hakimiyyət orqanları yeniçərlərin özbaşınalığının qarşısını almağa çalışsalar da, bəzən buna nail olmurdular.

Xarici işğalçılara qarşı xalq azadlıq mübarizəsi. Ərazisi iki iri imperiya arasında bölüşdürülmüş Azərbaycanın xalq kütlələri yadelli əsarətinə tabe olmaq istəmir, kəskin müqavimət göstərirdi. Mübarizənin passiv formaları vergi və mükəlləfiyyətləri ödəməkdən imtina, yaşayış yerlərini tərk etmək idi. Bir çox sakinlər rusların işğal etdiyi ərazidən osmanlıların işğal bölgəsinə və ya əksinə qaçırdılar.

Xalq azadlıq hərəkatının fəal formaları düşmən hissələrinə partizan basqınları və kütləvi xalq azadlıq üsyanlarından ibarət idi.

1724-cü ilin yayında Salyanda Rusiya əleyhinə çıxış baş verdi. Salyandakı bütün rus zabitləri, podpolkovnik Zimbulatov başda olmaqla, Salyan naibi Məhəmməd Hüseyin bəyin yanına qonaq çağırılıb öldürüldülər. Salyan hakimləri, o cümlədən keçmiş Salyan xanının dul qadını Fatimə xanım mahalın bütün sərvətlərinin rus hakimiyyəti orqanlarının əlində cəmləşməsindən narazı idi.

1727-ci ildə Muğan hakimi Ramazan Osmanlı və rus hakimiyyətlərinə qarşı çıxış etməyə cəhd göstərdi, lakin müvəffəqiyyətsizliyə uğrayaraq həbs olundu.

1726-cı ildə şəqqaqi və şahsevən tayfaları Osmanlı hakimiyyətinə qarşı üsyan etdilər. Əbdürrəhman paşa qiyamçı tayfaları sakitləşdirə bildi. 1727-ci ilin sonunda Qaradağda böyük xalq azadlıq hərəkatı baş verdi. Üsyana başçılıq edən Əbdürrəzaq xan şahsevənlərlə Osmanlı hakimiyyətinə qarşı birgə mübarizə haqqında razılığa gəldi. Tezliklə şahsevənlər və muğanlı tayfası da Əbdürrəzaq xana qoşuldular. Təbriz hakimi 1728-ci il yazın əvvəllərində Əbdürrəhman paşanı 20 min nəfərlik qoşunla üsyançılara qarşı göndərdi. Mənbələrin məlumatına görə, sayı 40 min nəfər çatan üsyançılar Osmanlı qoşununu darmadağın etdilər və Ərdəbili mühasirəyə aldılar. Lakin 1728-ci il avqustun əvvəllərində Osmanlılar Ərdəbil yaxınlığında üsyançıları məğlub etməyə nail oldular. 1728-ci ilin sonu, 1729-cu ilin əvvəllərində Muğan çölündə üsyançılar daha bir ağır məğlubiyyətə uğradılar, Əbdürrəzaq xan əsir alındı və edam olunmaq üçün İstanbula aparıldı.

Üsyançılar mübarizəni dağınıq halda xeyli davam etdirdilər. Yalnız 1729-cu ilin yayında onların müqaviməti qəti qırıldı.

1730-cu ildə astaralı Musa xan rusa qarşı qiyam qaldırdı və Osmanlı işğal zonasına keçdi. Lakin bir müddətdən sonra geri qayıtdı.

Sual 2. Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi.

Paytaxt İsfahanla birlikdə İraq, Fars, Xorasanın Əfqanların, Azərbaycanın yarından çoxunun, Gürcüstan və Ermənistanın Osmanlı imperiyasının, Xəzərsahili ərazilərin Çar Rusiyasının əlinə keçməsi Səfəvi

hakim dairələrini hərəkətə gətirdi. Bu qüvvələrin və ərazilərin birləşdirilməsində Nadirqulu xan (1689-1747) böyük rol oynadı.

Nadir xan azərbaycanlı afşar türki idi. Ulu babaları monqol yürüşləri zamanı Türküstandan Azərbaycana köçüb yerləşmiş Afşar tayfasının Qırxlı boyundandırlar. Şah I İsmayıl onları sərhədlərdə qarovul çəkmək üçün Xorasana-Əbivərd mülkünün Gürkan çeşməsi ərazisinə köçürmüşdü. 1689-cu ilədə İmam Qulu ailəsində Nadir Qulu anadan olmuşdu. Kosa Əhmədli tayfasından olan Baba Əhmədin iki qızına evlənən Nadir getdikcə güclənərək Nadir Qulu bəy adı ilə məşhurlaşmağa başlayır. Nadir Əbivərd şəhərini tutaraq özünə mərkəz edir. Çox keçmədən Nadir qulu bəy 400 ailədən ibarət olan cəlalilər tayfasının başçısı olaraq pillə—pillə afşar tayfalarını, Əbivərd kürdlərini və digər köçəri tayfaları birləşdirərək Gelat qalasını ələ keçirdi. Məlik Mahmud və başqaları ilə vuruşaraq o, xeyli məşhurlaşdı. Bu vaxt o, Şah Təhmasibin qulluğuna keçərək Təhmasibqulu xan adı aldı. İlk vaxtlar qorçubaşı olan Nadir çox keçmədən bütün ordunun sərkərdəsi oldu.

İlk öncə Nadir Astrabad və Mazandarani tutmuş türkmənləri əzərək, Xəzər dənizinə şah hökuməti üçün çıxış açdı. 1726-cı ildə Məşhəd uğrunda savaşa başladı. Nadirin tələbi ilə Təhmasib Mirzə əmirəl-ümara Fətəli xan Qaçarı Məlik Mahmudla gizli əlaqə saxlamaqda günahlandıraraq 1726-cı il sentyabrın 6-da edam etdirdi. Bundan sonra Səfəvi ordusunun əmirəl-ümərəsi Nadir xan Əfşar (Təhmasibqulu xan) oldu. Əvvəlcə Məşhədi sonra isə Mərvə ələ keçirib Məlik Mahmudu edam etdi. 1729-cu il sentyabrın 30-da Xorasanda Mehmandost çayı sahilində və noyabrın 13-də İsfahan yaxınlığında olan qanlı döyüşlərdə əfqanlar üzərində qələbə Nadir xanın güclü bir sərkərdə olduğunu aydın göstərdi. Şah II Təhmasibin İsfahana qayıtması üçün yol açıldı.

İsfahana qayıdan II Təhmasib Osmanlı imperiyasından əvvəl Səfəvi dövləti tərkibinə daxil olan ərazilərin geri qaytarılmasını tələb etdi. Vəli Məhəmməd xanın başçılığı ilə göndərilən nümayəndəlik Osmanlı sarayının qərarı ilə Mardin qalasında həbsə atıldı. Bunun səbəbi Nadirin qoşunla İrəvan istiqamətində hərəkət etməsi olmuşdu. Azərbaycan ərazisində yenidən hərbi əməliyyatlar başladı.

1730-cu ildə II Təhmasib Təbrizi mühasirəyə aldı. Səfi Qulu xan da onlara qoşuldu. Osmanlı qoşunlarının sərəsgəri (qoşun başçısı) Abdulla Köprülü Təbrizdə mühasirə edilmiş Osmanlı qarnizonuna köməyə tələssə də onun qoşunu yolda məğlub edildi və o, İrəvana çəkilməyə məcbur oldu. 1730-cu ilin sentyabrında Təbrizdə olan Osmanlı qarnizonu təslim oldu. Həmin il Nadir Marağa və Həmədanı da türklərdən geri aldı.

Təhmasib və Nadirin qoşunları Ərdəbili mühasirəyə aldılar. Şəhəri tutmaq cəhdi baş tutmadı. Osmanlı qoşunlarının Azərbaycandan tamamilə çıxarılmasını istəyən Rusiya dövləti Gilanda yerləşən rus qoşunlarının komandiri general Levaşova Səfəvi qoşunlarına kömək etmək haqqında əmr verdi General Levaşov ikitərəfli oyun oynayaraq həm Nadirə həm də türklərə kömək etməyə başladı. O, Nadirə kömək üçün paltarlarını

dəyişmiş rus zabitləri ilə artilleriya göndərdi. Digər tərəfdən isə Ərdəbildə olan osmanlı qoşunlarının rusların əlində olan ərazidən keçməklə Şirvana getmələrinə imkan verdi. Ərdəbili təslim etmək istəyən Əli paşa nəhayət 1731-ci il yanvarın 5-də şəhəri tərk edərək Astaraya gəldi. Bakıdan keçən türk qoşun dəstəsi fevralın 27-də Şamaxıya çatdı. Bu zaman Xorasanda Nadirin əleyhinə qiyam qalxmışdı. Nadirin Xorasana getməsindən istifadə edən Şah II Təhmasib qoşunun baş komandanlığını öz əlinə aldı. Şah Təhmasib 18 minlik qoşunla 1731-ci ilin dekabrında osmanlılarla müharibəyə başladı. Naxçıvan, İrəvan, Bağdad ətrafında olan döyüşlərdə II Təhmasib məğlub oldu. Həmədanın 30 km.liyində Qurıcanda osmanlılarla döyüşdə tam məğlub olaraq 5 min əsgər itirdi və İsfahana gəldi. Osmanlı qoşunu yenidən Təbriz və Marağanı tutdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1729-30-cu illərdə Osmanlı sarayında siyasi vəziyyət xeyli çətinləşmişdi. Daxili saray çəkişməsi dövləti xeyli zəiflətmişdi. 1731-ci ilin əvvəllərində Osmanlı sarayında Sultan Mahmudun hakimiyyətə gəlməsi ilə Osmanlı dövlətində siyasi vəziyyət xeyli qaydasına düşmüşdü və buna görə də II Təhmasibin hücumları heç bir müsbət nəticə verməmişdi.

Döyüşlərdə məğlub olan şah II Təhmasib Osmanlı dövləti ilə 1732-ci il yanvarın 12-də uğursuz sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur oldu. Müqaviləyə görə Araz çayının şimalı və Kirmanşaha qədər olan ərazilər türklərə verildi. Sülhün şərtinə görə Təbriz Səfəvilərə veriliridi

1730-cü ildə Nadir xanın Osmanlılara qarşı uğurlu savaşı çar Rusiyasını Xəzərsahili vilayətlərin İrana qaytarılması fikrinə gətirmişdi. Bununla bağlı 1732- ci ilin yanvarın 21-də Rusiya ilə Səfəvilər arasında Rəşt müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə əsasən Rusiya 5 ay ərzində Kür çayının Xəzərə töküldüyü yerdən güneyə yerləşən bütün əraziləri İrana qaytarır, İran isə bu torpaqların Türkiyənin əlinə keçməsinə yol verməməli idi. Kür çayından Dərbəndə kimi uzanan quzey torpaqlarının qaytarılması üçün ayrıca şərt qoyulmuşdu. Belə ki, İstanbul bağlaşması üzrə (1724-cü il İstanbul müqaviləsi nəzərdə tutulur). Türkiyəyə keçən Şirvan, Ermənistan və Gürcüstanı İran (Nadir xan) osmanlılardan geri almalı, bununla da Xəzəryanı torpaqların Türkiyənin əlinə keçməyəcəyini təmin etməli idi.

Şah II Təhmasibin məğlubiyətini və Osmanlı dövləti ilə bağladığı sülh müqaviləsi xəbərini eşidən Nadir çox qəzəbləndi. O, Osmanlı sarayına və Bağdad valisi Əhməd paşaya məktub yazaraq «Şah Təhmasibin müqaviləsinin heç bir siyasi qiyməti olmadığını bildirdi və bütün Səfəvi torpaqlarının qaytarılmasını» tələb etdi. Əks halda müharibəyə başlayacağını bildirdi.

Heratdan geri qayıdan Nadir İsfahana gəldi, şah II Təhmasibi Osmanlı dövləti ilə bağlanan sülhə görə tənqid etdi. Səfəvi qoşununun zabitləri də Nadirə tərəfdar çıxdı. 1732-ci il avqustun 8-də (başqa məlumatlara əsasən avqustun 22-də) qoşun başçılarından müşavirəsi şah II Təhmasibin ölkəni idarə etmək iqtidarında olmadığını haqqında qərar verdi. Təhmasib 500 nəfərlik mühafizə dəstəsi ilə birlikdə Xorasana göndərildi.

Təhmasibin 8 aylıq oğlu III Abbas hakimiyyətə gətirildi. Nadir onun qəyyumu oldu. Nadir «Təhmasibqulu xan» ləqəbini ataraq, vəkilüdvölət və nayibüssəltənə adını qəbul etdi.

Nadir Osmanlıların tutduqları torpaqların geri qaytarılmasına 1732-ci ilin payızında başladı. İlk olaraq Kirmanşah azad edildi. Ətraf əraziləri tutan Nadir Bağdadı mühasirə etdi. Bağdad ətrafında olan döyüşdə 1733-cü il iyul ayında Nadir məğlub olaraq Bəhrüza çəkildi. Bağdadda mühasirədə olan Osmanlı qoşununa köməyə gələn Topal Osman paşa Nadiri məğlub etdikdən sonra Bağdadı girdi. Çox keçmədən yeni qoşun toplayan Nadir yenidən osmanlılarla müharibəyə başladı. 1733-cü ilin payız və qışında osmanlıları məğlub edən Nadir Bağdadı tutdu. Hər iki tərəf müqavilə imzaladı. Abbasqulu ağa Bakıxanov bu barədə yazır: « Bağdad yaxınlığında türk ordusunu pis bir sürətdə məğlub etdikdən sonra, Nadir 1733-cü ildə Əhməd paşa ilə Bağdad müqaviləsi bağladı. Sultan İraq ərazisini tutmuş bütün paşalara İran vilayətlərini boşaltmaq üçün xətt-i-şərfi ilə bəzədilmiş fərmanlar göndərdi. Sultan paşalara bütün əraziləri boşaltmaq əmri verdi. Nadir Ərdəbilə gəldi və Astara hakimi Musa xana xətt-i-şərfin bir sürətinin Şirvan hakimi Surxay xana göndərməsi əmrini verdi. O, fərman gətirən adamı öldürüb Musa xana nalayiq sözlər yazdı. Buna görə Nadir bu məğrur adamı cəzalandırmaq üçün Şirvana hücum etməyi lazım bildi. Lakin Nadirin Kür çayına yaxınlaşdığını eşidən Surxay xan Şamaxını tərk edib Dağıstana getdi. 1734-cü il avqustun 17-də Nadir Şamaxıya gəldi və Ərdəbil hakimi Məmmədqulu xan Səidlini Şirvana hakim təyin etdi.

Nadir ilə Surxay xan arasında həlledici döyüş Qəbələdə oldu. Car və Tala ləzgiləri Surxay xana qoşuldu. Gəncə hakimi Əli paşanın əmri ilə 8-minlik osmanlı və tatar qoşunu da ona köməyə gəldi. Surxay xanın 20-minlik ordusu Qəbələdə Dəvəbatan adlı yerdə baş verən döyüşdə darmadağın edildi. Surxay Qazıqumuğa, tatar və osmanlı qoşunu isə Gəncəyə çəkildi. Nadir böyük hərbi qənimət ələ keçirdi.

Payızın düşməsi ilə Nadir yürüşü Arana keçirdi. Ordusunu iki yerə bölərək birini Miskincə-Şahdağ yolu ilə Qəbələyə, birini isə öz komandanlığı altında Xaçmaz-yolu ilə Qəbələyə apardı. Bir həftə Qəbələdə qalıb Gəncəyə hərəkət etdi. 1734-cü ilin noyabr ayında Gəncə yaxınlığına gəldi. Gəncədə olan Osmanlı qoşun başçısı Əli paşa Gəncə qalasına sığınmışdı. Nadirin qoşunları qalanı mühasirə etdi və qanlı döyüşlər başladı. Qalaya atılan top güllələri o qədər əhəmiyyət vermədi. Qala divarlarının altına lağım ataraq 7 yerdə barıt dolduruldu. Partlayış nəticəsində 700 türk əsgəri öldüsə də qala təslim olmadı. Qalanın mühasirəsinin uzun sürdüyünü gören Nadir Tiflisi tutmaq üçün qoşun göndərdi.

Gəncənin mühasirəsi 4 ay çəkdi. Nadirin göstərişi ilə Gəncə çayının qarşısı bağlandı, qalanın divarları dağıldı. Bəndi dağıtmağa müvəffəq olan osmanlı qarnizonu təslim olmadı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Gəncə savaşının gedişində Rusiyadan göndərilmiş elçi knyaz S. Qolitsin həmişə Nadirin yanında olurdu. Nadir rus

elçisi qarşısında Dərbənd və Bakının qaytarılması haqqında qəti tələb qoymuşdu. Buna görə də 1735-ci il martın 10(21)-da İran ilə Rusiya arasında Gəncə müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə görə ruslar Bakını 2 həftə, Dərbəndi isə 2 ay müddətində azad etməli idilər. Bu şəhərlər üçüncü dövlətə verilməməli idi. Bundan başqa ruslar Dağıstanın Səfəvilərin hökumətinə keçməsinə razılıq verirdi. Gəncə müqaviləsindən sonra Gəncə qalasının alınması üçün ruslar yeni toplar göndərsə də müsbət nəticə əldə olunmadı. Qarsda olan osmanlı qoşunlarının sərəsgəri Abdulla paşa Gəncədə mühasirədə olanlara köməyə gələcəyi xəbərini göndərdi. Buna imkan verməmək üçün Nadir Gəncədə bir qədər qoşun saxlayıb 15 minlik qoşunla Loridən Qars üzərinə yürüdü. İrəvanı tutan Nadir Abdulla Paşa ilə həlledici döyüşə girmək üçün Zəngiçayı yaxınlığında yerləşdi. 1735-ci il iyulun 9-da tərəflər arasında həlledici döyüş oldu. Nadir tam qələbə qazandı. Abdulla paşa döyüşdə öldü. Nadir çoxlu hərbi qənimət (o cümlədən 32 top) ələ keçirdi. Abdulla paşanın məğlubiyyətindən sonra Gəncə, Tiflis qalasında olan osmanlı qarnizonu təslim oldu. Gəncə hakimi Əli paşa Nadir tərəfindən bağışlandı, qarnizona Türkiyəyə getmək icazəsi verildi.

Nadirin əldə etdiyi qələbələr onu daha da ruhlandırılmışdı. O, Osmanlı paytaxtına hücum etməyi planlaşdırırdı. Bunun üçün Nadir Rusiyanın kömək etməsini istəyirdi. Lakin Rusiya Nadiri bu plandan çəkinməyə və Türkiyəni İranla həmsərhəd bölgə və şəhərlərə hücum etməyə sövq edirdi.

1735-ci ildə Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında başlanan müharibə Osmanlı dövlətini Nadirlə sülh bağlamağa məcbur etdi. Osmanlı dövləti Səfəvilərlə sülh danışıqları aparmağı Gəncəli paşaya həvalə etdi. 1736-cı ilin martında Gəncəli paşa Səfəvi nümayəndəsi Mirzə Məhəmmədlə sülh danışıqlarına başladı. Bu danışıqlar Gəncə müqaviləsinin şərtlərinin Nadir tərəfindən pozulması demək idi. Belə ki, bu müqaviləyə əsasən Rusiyanın iştirakı olmadan Nadir Osmanlı dövləti ilə sülh bağlamamalı idi.

Osmanlı dövləti ilə aşağıdakı şərtlərlə: Dövlət sərhədlərinin Sultan IV Maradın zamanındakı kimi müəyyənləşdirilməsi barədə razılıq əldə edilir. Bu razılışmaya əsasən Osmanlı dövləti ilə Nadir arasında olan müharibələrə müvəqqəti də olsa son qoyuldu. Xırda hərbi əməliyyatlar nəzərə alınmazsa Nadirin ölümünə qədər Osmanlı dövləti ilə müharibə olmadı.

Osmanlılarla müharibəni sona çatdıran Nadir müəyyən müddət Dağıstanı tutmaqla məşğul olsa da öz əsas məqsədini həyata keçirməyə başladı. Quba elinin «Həsənqala» düşərgəsindən qabağa düşərək Ağsuya (Yeni Şamaxı), oradan isə 1736-cı il yanvarın 13-də Muğandakı ordugahına gəldi. Bu düşərgədə onu İranın bütün əyanları gözləyirdi. O, dövlətin bütün əyalətinə fərmanlar göndərmiş, hakimlər, vilayət rəisləri, əyan və üləmələri Muğana qurultaya çağırmışdı. Nadirin əmri ilə Cavad keçidi yaxınlığında ağac və qamışdan 12 min ev tikmiş, ayrıca karvansara, məscid və minarələr bina edilmişdi. Tezliklə buru 100 min adam

toplaşmışdı. Nadir qurultay iştirakçılarına müraciət edərək « hər kəsi İran şahlığına, ölkənin sülh və əmniyyətinin qorumasına, xalqın rifahını təmin etməyə daha layiq bilirsiniz onu seçin. O (Nadir), indi Allahın köməyi ilə İrani düşmənlərin işğalından azad edib, onları İran məzrlərindən qovubdur. İndi qocaldığına və yorğunluğuna görə dincəlmə ehtiyacı var.»

Uzun müzakirələrdən sonra qurultay iştirakçılarının böyük əksəriyyəti yalnız Nadirin şahlığa layiq olduğunu bildirdilər (Əlbəttə bu Nadir tərəfindən hazırlanmış bir oyun idi.). Müzakirələr zamanı Səfəvilərin son nümayəndəsi şah III Abbasın ölüm xəbəri də gəlib çıxdı. Qurultay iştirakçılarının «təkidini» qəbul edən Nadir 3 şərtlə şah olmağa razılıq verdi. Birinci bundan sonra Şah Təhmasib və onun uşaqlarına tərəfdar olmayasınız, əgər bundan sonra Səfəvilərdən biri meydana çıxsas onu müdafiə etməyib tutub zindana atasınız... İkinci şiə məzhəbi ilə yanaşı sünnü məzhəbinə də hörmət olunsun, bundan sonra Ömərə, Osmana lənət oxunmasın, bu barədə heç nə yazılmasın, ondan otəri ki, bu iki məzhəb iki millət arasında çoxlu qan tökülməsinə səbəb olmuşdur... İman Cəfəri-Sadiqin yolunu unutmayasınız. Üçüncü məni şahlığa qəbul edirsinizsə, gərək and içəsiniz məndən sonra mənim uşaqlarıma, ailəmə hörmətsizlik etməyib, onlara tabe olacaqsız.

Nadirin qoyduğu şərtlər qurultay iştirakçıları tərəfindən qəbul edildi. Nadir 1736-cı il fevralın 26-da taxta oturdu və şah elan edildi.

Sual 3. Azərbaycan Nadir şahın hakimiyyəti dövründə

Şah seçildikdən sonra Nadirin qarşısında bir sıra ciddi problemlər dururdu. Nadir şah ilk növbədə öz dövlətini möhkəmləndirməli, dağılmış iqtisadiyyatı bərpa etməli, ölkədə olan sosial problemləri nizama salmalı idi. Dövlətinin ərazisini yeni torpaqların tutulması ilə genişləndirən Nadir şah, mərkəzi dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirməyə başladı.

İnzibati idarə sistemində dəyişikliklər. Nadir şah dövləti möhkəmləndirmək üçün ilk növbədə inzibati idarə sistemində dəyişiklik etməyə başladı. İlk əvvəl qurultayda ona qarşı çıxan düşmənləri ilə haqq-hesab çəkməyə başladı. İrsi bəylərbəyilik vəzifəsinə sahib olan xanların bir hissəsi, o cümlədən Qarabağ-Gəncə bəylərbəyisi Uğurlu xan Nadirin şah seçilməsinə etiraz edərək, bunu qanunsuz bir addım hesab edirdi. Uğurlu xan Ziyad oğlu Səfəviləri qanuni şah kimi tanıyırdılar. Buna görə də Ziyadoğulları cəzalandıran Nadir şah onların iqtisadi qüdrətini sarsıtmaq qərarına gəldi və inzibati dəyişiklik etdi. Ziyadoğulları Nadirə qarşı çıxdıqlarına görə Qazax və Borçalı əhalisi Gürcüstan valisinin tabeliyinə verildi. Qarabağ-Gəncə bəylərbəylərinin arxası olan Cavanşir, Otuziki, Kəbirli mahallarının əhalisi Xorasana köçürüldü. Qarabağın (Vərəndə, Crabert, Gülüstan, Dizaq və Xaçın məliklərini bəylərbəylik tabeliyindən çıxarıb birbaşa şah idarəçiliyinə tabe etdi.

Nadir şah dövlət hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün Səfəvi dövlətində olan inzibati-ərazi bölgüsünü dəyişdirdi. Bütövlükdə Nadirin imperiyası 4 böyük vilayətə bölünmüşdü: 1) Azərbaycan (bu vilayətə Gürcüstan, Ermənistan və Qafqazda olan ərazilər daxil idi). 2) İran, 3) Xorasan, 4) Fars.

Səfəvi dövləti zamanı Azərbaycanda olan 4 bəylərbəylik—Şirvan, Qarabağ, Təbriz və Çuxur Səd bəylərbəyliklərinin hüquq və Çuxur hüquq və üstünlüklərini yox etmək üçün onları Azərbaycan adı altında bir vilayətdə birləşdirib qardaşı İbrahim xanın hökmü altına verdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nadir şah əsas dövlət vəzifələrinə və vilayət hakimliyinə Əfşar tayfasından olan adamları təyin edirdi. Belə ki, 1739-cu ildə Cənubi Azərbaycanın hakimi Nadirin yaxın qohumu olan Əmir Aslan xan Əfşar təyin olunmuşdu. 1743-cü ildə Təbriz xanı, bütün Azərbaycanın sərdarı və İrəvan xanlığının baş komandanı Aşurxan Papalı Əfşar təyin olunmuşdu. Ümumiyyətlə, Nadir Azərbaycan ərazisində dövlət işlərinə və vilayət hakimliyinə Əfşar tayfalarından məmur və hakimlər təyin etməyə üstünlük verirdi. Nadir şah bu addımı Azərbaycanın onun imperiyasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi, təbii sərvətləri eləcədə strateji əhəmiyyəti ilə bağlı olmuşdur.

Nadir şahın imperiyası tipik hərbi-feodal dövləti idi. Şahın hakimiyyəti qeyri-məhdud idi. Nadir şah seçildikdən sonra Səfəvi dövlət idarəçiliyini ləğv etdi. Dövlət Şurası yaratsa da mühüm məsələləri onsuz həll etməməyi tapşırırdı. Şah hakimiyyətini möhkəmləndirmək istəyən Nadir dövlət idarəçiliyində islahatlar həyata keçirdi. Şah seçilən kimi bir sıra dövlət vəzifələrini, o cümlədən böyük vəzir vəzifəsini ləğv etdi.

Dövlətin bütün maliyyə idarələri birbaşa şahə tabe edildi. Müstof əl-məmalik şah tərəfindən nəzarətə alınmışdı. Hər vilayət və əyalətlərdən dövlət vergilərinin vaxtında və tam şəkildə yığılmasına həmin vilayət və əyalətlərin hakimləri cavabdeh idi.

Vilayət hakimlərinin hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq üçün Nadir vilayətlərə məmurlar (vəkil) təyin edirdi. Bu vəkillər mərkəzdən təyin olunduqlarına görə hakimlərdən asılı deyildilər. Şəhər hakimləri—kələntərlər də belə səlahiyyətə malik idilər. Bəzi hallarda vilayət hakimləri hərbi dəstələrin komandanlığından uzaqlaşdırılır və şahın yaxın adamlarından olan sərdarlara həvalə edilir.

Köçürmə siyasəti. Nadir şahın köçürmə siyasəti də əsasən dövlətçilik mənafeyi baxımından həyata keçirilirdi. Hələ şah seçilməmişdən əvvəl Nadir Xorasanı möhkəmləndirmək, iqtisadi cəhətdən inkişaf etdirmək üçün buraya ayrı-ayrı yerlərdən əhali köçürürdü. 1730-cu il 16 avqustda Təbrizi tərk edərək Xorasana getdiyi vaxt Azərbaycan, İran-Iraqı və Fars vilayətlərindən 50.000-60.000 arası ailənin Xorasana köçürülməsi barədə əmr vermişdi: bu ailələrin arasında 12.000 Əfşar (o cümlədən 2000 qırxlı qoluna mənsub) ailəsi vardı. Qırxlılar Kübkan ətrafı ərazidə, digər Əfşarlar isə Kələtdə yerləşdirilmişdilər.

1735-ci ildə Gəncəni tutduqdan sonra Nadir Qarsa hərəkət etmişdi. Qars tutulduqdan sonra 6000 erməni ailəsi Xorasana köçürülmüşdü. Tiflisi tutduqdan sonra 6000 gürcü ailəsi də Xorasana köçürülmüşdü.

Nadir şah seçildikdən sonra Gəncə bəylərbəyisi Uğurlu xan zəiflətmək üçün Qarabağın elat əhalisi—Kəbirli, Cavanşir və Otuzikiləri Xorasana sürüb Sərəxs torpağında məskun etmişdi. Sonralar Pənah xan Qarabağda və Qəbələ ətrafında Nadir şahı qarşı çıxış edərkən cavanşir eli tamamilə sürgün edilmişdi.

Aqrar siyasət. Nadir şahın daxili siyasətinin əsas tərkib hissəsindən birini aqrar siyasəti təşkil edirdi. Aqrar islahat mərkəzi dövlət hakimiyyətinin möhkəmlənməsini və feodalların separatçılığının aradan qaldırılmasını təmin etməli idi. Aqrar islahat dövlət və xassə torpaq fondunun artmasına, ayrı-ayrı feodalların siyasi və iqtisadi mövqeyinin zəiflədilməsinə yönəlmişdi. Nadir şahın hakimiyyəti illərində torpaq kadastrı tərtib edilmişdi. Bu kadastrda ölkə ərazisindəki bütün münbit torpaq fondu müəyyən edilmişdi.

Mənbələrin məlumatına əsasən hakimiyyətə gəldikdən sonra Nadir şah şəhər və kəndlərin iqtisadi vəziyyətini nəzərdən keçirdikdən sonra torpaqların abadlaşdırılması və dağıdılmış suvarma sisteminin qaydaya salınması haqqında əmr vermişdi. Ayrı-ayrı ərazilərdən kəndlilər tərk edilmiş torpaqlara köçürülür və bu torpaqları əkib becərirdilər. Nadirin fərmanı ilə bu torpaqlar dövlət torpaqları fonduna daxil edilirdi.

Dövlət torpaq fondu ayrı-ayrı iri feodallar əmlakının müsadirəsi hesabına da artırdı. Bu barədə mənbələrinde xeyli məlumatlar vardır. Cənubi Azərbaycanda böyük torpaq sahiblərindən biri olan Səməd bəy Təbrizin əmlakı müsadirə olunmuş özü isə edam edilmişdi.

Dövlət torpaqları nəzərə çarpacaq dərəcədə bir sıra tayfaların əraziləri (ölkə) hesabına artmışdı. Belə torpaqların tayfalardan müsadirə yollarından biri köçəri adamların rəiyyətə çevrilməsindən ibarət idi. Bu tədbirlər bəzən elat tayfalarının məcburi şəkildə öz ərazilərinə təhkim edilməsi ilə həyata keçirilirdi. Bu zaman onlar dövlət mükəlləfiyyəti hesab edilən əkinçiliklə məşğul olmalı idilər. Bəzi hallarda isə tayfa torpaqları xəzinə hesabına müsadirə edilirdi. Belə hallarda həmin ərazidə yaşayan əhali torpaqların icarədarlarına çevrilirdilər. Nadir şahın aqrar siyasətinin bu istiqaməti əslində yarım köçəri həyat tərzini pozur, ölkə sahibi olan yarımköçəri tayfaları oturaq həyat təzi xüsusiyyətlərinə alışdırır və yeni abad yaşayış məskənləri salınırdı.

XVIII əsrin 30-40-cı illərində Nadir şahın dövlət torpaqları fondunun artırılması tədbirlərindən biri də şəxsi mülklərin satın alınması idi.

Şah Sultan Hüseynin vaxtında verilmiş vəqf torpaqlarının çoxu dövlət torpaqları ilə məşğul olan idarələrə verilmişdi. Burada götürülən gəlir ordunun təminatına sərf olunmalı idi. Mənbələrin məlumatına əsasən vəqf əmlakının müsadirəsi xəzinəyə bir milyon түмән gəlir vermişdi. Nadir şahın vəqflə bağlı bu addımı ali şiə ruhanilərinin ciddi narazılığına səbəb olmuşdu.

1736-cı ildə taxta oturduqdan sonra Nadir şah Səfəvi sarayında mövcud olan bir sıra vəzifələri—qullar ağası, etimad-əd-dövlə, qorçubaşı, eşik-ağası və s. vəzifələri ləğv etmişdi. Bu vəzifə sahiblərinin hər birinə xəzinədən tiyul şəklində böyük əyalətlər verilirdi. Vəzifələr ləğv edildiyindən həmin tiyul sahələri də ləğv olunaraq xəzinə torpaqlarına qatılmışdı.

Vilayət hakimlərinə, hərbi vəzifədə olanlara və dövlət məmurlarına xəzinədən müəyyən miqdarda pul və ya ərzaq şəklində məvacib ayrılması həmin adamların mərkəzi hakimiyyətdən asılı hala düşməsinə xidmət edirdi. Nadir şahın bu addımı feodal və dövlət məmurların özündən asılı hala düşmələrinə və mərkəzi hakimiyyəti müdafiə etmələrinə yönəlmişdi.

Vergi siyasəti. Böyük bir imperiya yaradan Nadir şahın vergi ödəyən əhaliyə münasibətini şərti olaraq iki mərhələyə bölmək mümkündür. Birinci mərhələ onun şah seçilməsinə qədər olan dövr hesab edilir. Bu dövrdə o, xalqın gözündə ərəziləri düşməndən azad edən bir qəhrəman idi. Bu dövrdə Nadir xalqa münasibətdə çox mülayim rəftar edirdi. Nadir şah seçildikdən sonra isə vəziyyət dəyişməyə başladı. Belə ki, ordunu silah-sursatla və ərzaqla təchiz etmək üçün əhalidən vergi toplanması və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirmək tələb olunmağa başladı. Vergi və mükəlləfiyyətlərin qaydaya salınması Nadir şahın aqrar siyasətinin tərkib hissəsi idi. Bu zaman artıq dövlətçilik maraqları ilk yerə keçmişdi. Dövlət və şah torpaqlarında, dini idarələrin və ayrı-ayrı feodalların torpaqlarında yaşayan rəiyyətlər formal olaraq icarədarlar hesab olunurdu. İcarədarlıq irsi idi. Torpaq və otlaq sahələrindən istifadə üçün rəiyyət və elatlar renta verməyə məcbur idilər. Rentanın hər üç növü (işləyib ödəmə, məhsul və pul) alınırdı.

Nadirin aqrar siyasətinin ilk günlərində işləyib ödəmə və pulla müqayisədə məhsul rentasına daha çox üstünlük verilirdi. Ancaq XVIII yüzilliyin 40-cı illərindən pul məhsul rentasını sıxışdırıb, aqrar siyasətə uyğun olaraq tədricən daha üstün mövqe qazanırdı. İşləyib ödəmə rentası bütün müsəlman ölkələrində olduğu kimi əkinçilik təsərrüfatında xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə dövlət və feodalların arasında bölgüdən görünürdü. Nadir şahın dövrünün rəsmi vergi sənədi «Dəftəri rokbəyi Nadiri» tərtib olunmuşdur. Bu sənəd əvvəlki kadastrlar əsasında hazırlanmışdı. Nadir şahın vergi siyasəti əslində onun aqrar siyasətinin tərkib hissəsi olub eyni məqsədə xidmət edirdi.

Nadir şahın hakimiyyət dövründə vergi və mükəlləfiyyətlərin əsasını torpaq və gəlir vergisi (malcəhət, üşr, çobanbəyi, nəticə, vocux-i zər bxana); can vergisi (sər-şamar, yasaq-kəş, cizyə) qoşunun təminatı (ulufə, sürsat, əsbi-çapar) hərbi xidmət mükəlləfiyyəti (çərik); şah və dövlət məmurları üçün vergi (rusumat, məhbulat, peşkəs, xəraci-mütərəddidin); dövlət və feodalların xeyrinə olan biyar və yol rüsumu olan rəhdari idi. Nadir şah 1745-ci ildə xəracın pulla yığılmasına göstəriş vermişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi və mülkiyyətlərin çox hissəsi qoşunun təminatına sərf olunurdu. Ordunun məvacibi, silahı və ərzaq təminatı böyük vəsait tələb edirdi. Ordunun tələbatı üçün yığılan ülafə və sursat vergisi

dövrün ağır vergilərindən idi. 1741-ci ildə Nadir şah Dağıstana yürüşə hazırlaşarkən 100 minlik ordunun bütün xərci yerli əhalinin üzərinə düşmüşdü. Nadir şah əvvəlki illər ərzində alınmayan vergilərin toplanmasını əmr etmişdi.

Nadir şahın apardığı islahatlar nə qədər dövlət maraqlarına xidmət etsə də onu idealizə etmək olmaz. Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı baş vermiş üsyanlar bunu sübut edir. Vergilərin artırılması, əhalinin köçürülməsi, böyük xərc tələb edən işğalçı yürüşlər xalqın vəziyyətini olduqca pisləşdirmişdi. Azərbaycanda XVIII əsrin 30-40-cı illərində Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı geniş xalq çıxışları başlamışdı.

Nadir şahın dini islahatı. Nadir şahın dini baxışları ilə bağlı tədqiqatçılar arasında fikir ayrılıqları var. Nadir dinə münasibətdə biganəlik göstərmişdi. Nadirin dövlətçilik mənafeyi baxımından şiəlikdən uzaqlaşaraq İmam Cəfər Sadiq məzhəbini qəbul etməsi tədqiqatçıların arasında fikir ayrılığı yaratmışdı. Əslində isə Nadir şah seçilənə qədər tam şəkildə şiə məzhəbinə qulluq göstərmişdi. 1732-ci ildə türklərə qarşı qələbələrini Heydər (Həzrəti Əli nəzərdə tutulur) ailəsi və 12 müqəddəs imamın şərəfinə həsr etmişdi. Şiə məzhəbinə böyük hörmət, sədaqət bəsləməsinə baxmayaraq, Nadir siyasi qazanc naminə dini qurban verməkdə tərəddüd etməmişdi.

Muğan qurultayında iştirak edən osmanlı elçisinə Nadirin şah seçilməsi və onun şiəlikdən əl səkdiyi xəbər verildi. Qurultaydan Osmanlı sarayına ayrıca bir elçilik göndərildi.

Şiəlikdən dönüb İmam Cəfər məzhəbinə keçmək barədə qərarın mətni Osmanlı dövlətinə göndərildi. Şiələrin altıncı imanı Cəfər Əs-Sadiq VIII əsrdə yaşamışdır. O, bütün ömrünü dinclik içərisində keçirmiş və 765-ci ildə vəfat etmişdir. Cəfər əs-Sadiq dini-hüquqi məktəbdə yaratmışdı ki, bu məktəb cəfərilik cərəyanıdır. Sünnülər Hənəfi, Safei, Hənbəli, Malikiliklə yanaşı Cəfərilik məzhəbini də tanıyırdılar. XVIII yüzildə Məkkədə Cəfərilik məzhəbi böyük nüfuz qazanıb Kəbə ətrafında namaz qılmaq üçün yer almışdı. Bu dövrdə müsəlman aləmində Cəfəri dini-hüquqi məktəbinə meyl xeyli artmışdı. Elə Nadir də həmin dövrdə bu məzhəblə maraqlanıb dini-siyasi mülahizə və xüsusi ilə dövlətlərarası münasibətləri yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə onu qəbul etmişdi.

1736-cı ilin martında Osmanlı tərəfdən Gəncəli Paşa İran tərəfdən isə Mirzə Məhəmməd arasında iki dövlətin münasibətlərini nizama salmaq üçün danışıqlar başlanmışdı. Əldə olunmuş razılığa əsasən 4 başlıca şərt irəli sürülmüşdü ki, şərtlərdən ikincisi Osmanlıların Cəfəri Sadiq məzhəbini qəbul etmələri və Kəbədə bu məzhəb üçün yer ayrılmasından ibarət idi. Gəncəli Paşa bu şərtləri qəbul etmək səlahiyyəti olmadığını bildirdikdən sonra Nadir şah sülh müqaviləsinin şərtlərini müzakirə etmək və özünün şah seçildiyini bildirmək üçün İstanbula Əbdülbağı xan Mirzə Əbdül-Qasım və üləmaların rəisi molla Əli Əkbərin başçılığı ilə elçilik göndərdi. 1736-cı ilin iyulunda İstanbula gələn nümayəndəlik dəftərxana rəisi İsmayıl Əfəndi, Mustafa Əfəndi və Rafiq Əfəndi ilə görüşdülər. Müqavilənin əsasən ikinci

şerti böyük diskusiyaya səbəb oldu və onun İran və Türkiyənin din xadimlərinin birgə müzakirəsinə verilməsi qərara alındı. 1736-cı il sentyabrın 28-də Türkiyə ilə İran arasında müqavilə imzalandı və Osmanlı sarayı Nadirin şah seçilməsini tanıdı.

1736-cı ilin sentyabrında Istanbuldan çıxan Osmanlı elçiliyi 1738-ci ilin mayında Nadir şahın sarayına gəldilər. Türkiyə sultanı Nadirə yazdığı məktubda dinlə bağlı şərtin qəbul edilməməsi üçün üzürxahlıq edirdi. Nadir Osmanlı elçisinə dini məsələyə aid şərtlərin əsas olduğunu bildirərək danışıqların başa çatmadığını bildirdi. Beləliklə iki ölkə arasında münaqişə tam şəkildə başa çatmadı.

Sonrakı illər ərzində Nadir şah Türkiyəyə elçilər göndərərək sultan tərəfindən dini məzhəblə bağlı şərtlərin qəbul olunması tapşırığını verirdi. Lakin sultan yenə də məktub göndərərək bu tələbləri qəbul edə bilmədiyi üçün üzürxahlıq edirdi.

Nadir şahın Osmanlı imperiyası ilə dostluq münasibətləri qurmaq istəyi müsbət nəticə vermədi. Hərbi əməliyyatlar 1746-cı ilə qədər davam etdi. 1744-1746-cı illərdə olan hərbi əməliyyatlarda Türkiyənin üstünlüyü nəzərə çarpsa da, Nadir şah da bir neçə döyüşlərdə qələbə çalmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman beynəlxalq vəziyyət və feodal qruplarının mərkəzdənqaçma meyilləri Nadirə müharibəni davam etdirməyə çətinlik törədirdi. Buna görə də Nadir Osmanlı dövləti ilə sülh bağlamağa razı idi. Tərəflər arasında 1746-cı il sentyabrın 4-də Kürdanda (Tehran yaxınlığında) sülh müqaviləsi imzalandı. Nadir şah öz vəziyyətinin çətinliyini başa düşdüyü üçün ilk dəfə olaraq Cəfəri məzhəbinin tanınması təklifini irəli sürmədi. Müqavilədə əsas üç şərt var idi. Birinci, Türkiyə Nadir şahın təbəələrinin Məkkə ziyarətinə Bağdad və ya Suriyadan maneəsiz getmələrinə icazə verməli və yolda onları himayə etməli idi. İkincisi hər iki dövlət bir-birinə diplomatik nümayəndəlik göndərməli idi. Üçüncüsü isə hər iki tərəfdən olan əsirlər geri qaytarılmalı idi. Bu müqaviləyə olunan əlavələrdə Məkkə ziyarətinə gedənlərdən vergilərin alınmasını nizama salırdı.

Azərbaycanda Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı üsyanlar. Antiiran çıxışlarının ilk əlamətləri XVIII əsrin 30-cu illərinin birinci yarısında, İran-Türkiyə müharibəsinin gedişi dövründə meydana çıxsa da, bu çıxışlar öz zirvəsinə XVIII əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısı 40-cı illərin əvvəllərində çatdı. Xalq hərəkatının əsas səbəbi amansız hərbi-feodal diktatura rejiminin qurulması, feodal istismarının görünməmiş həddə çatması, şah ordusunun Azərbaycanda dəfələrlə cəza ekspedisiyaları təşkil etməsi ilə bağlı idi.

Azərbaycanda xalq mübarizəsinin əsas xarakterik xüsusiyyəti istiqlaliyyət və feodal istismarına qarşı mübarizənin qovuşmasından ibarət idi. Artmaqda olan hərbi xərcləri ödəmək məqsədi ilə Nadir şah amansız vergi siyasətinə əl atmışdı ki, bu da xalq kütləsinin onsuzda ağır olan vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirmişdi. Azərbaycanda antiiran hərəkatının özünəməxsus əlamətlərindən biri də hərəkat iştirakçılarının

sosial tərkibinin geniş olması idi. Xalq hərəkatında aşağı zümrənin bütün təbəqələrindən başlayaraq feodallara qədər hamı iştirak edirdi.

Türkiyə və İran qoşunlarının hücumları nəticəsində artıq 1736-cı ildən Azərbaycanda aclıq tüğyan etməkdə idi. Aclıq və bahalıq haqqında məlumat verən A. Kretasi yazır ki, təkcə Muğanda deyil, bütün Təbriz vilayətində, Gəncə, Qazax, Lori, Gürcüstan, Naxçıvan və İrəvanda da çörək çatışmırdı. Bir man buğda 300 tümənə satılırdı. Rusiya rezidenti Koluşkinin 20 dekabr 1737-ci il tarixli məktubunda da aclıq və bahalıqın tüğyan etməsi barədə xəbər verilirdi.

Dözülməz yaşayış və yadelli ağıla qarşı başlanmış xalq çıxışlarını yatırımaq üçün Nadir cəza ekspedisiyaları göndərmək taktikasına əl atdı. 1737-ci ildə Azərbaycana 20 minlik qoşunla gələn Nadirin qardaşı İbrahim xan Car, Tala, Muxax əhalisinin çıxışlarının əvvəlcə danışıqlar yolu ilə sakitləşdirməyə müvəffəq olsa da, 1737-ci ilin yayında yenidən çaxnaşma baş verdi. İbrahim xan tərəfindən məğlub edilən dəstələr Dağıstana çəkilərək gizləndilər. 1738-ci ildə 30 minlik qoşunla çaxnaşma ocağını söndürmək üçün İbrahim xan Car istiqamətində yürüşə başladı. İbrahim xanın Car yürüşü haqqında yürüş iştirakçısı İran tarixçisi Məhəmməd Kazım məlumat verir. Onun məlumatına görə Car və Tala əhalisi Gürcüstan, Qarabağ və Şirvan qoşunlarının da iştirak etdiyi güclü İran ordusunun hücumunu eşidib kömək üçün Qazıqumıq hakimi Surxay xan və Tabasaran üsmisilə müraciət etdilər. Tezliklə Tabasaran, Xınalıq, Ağzıpara və Kurakidən Car əhalisinə 20 minlik yardım gəldi. Üsyancıların birləşmiş qüvvələrinə Divanə İbrahim və Xəlil başçılıq edirdi. Tərəflər arasında ilk toqquşma nizami İran ordusunun üstünlüyü ilə başa çatdı. Üsyancıların qüvvəsini lazımınca qiymətləndirməyən İbrahim xan düşməni bir zərbə ilə aradan götürmək fikrinə düşdü. Canik dağı yaxınlığındakı dar bir dərədə İbrahim xanın qoşunları tələyə düşdü. İran ordusunun böyük bir hissəsi başda İbrahim xan olmaqla məhv edildi, sağ qalanlar isə qaçmaqla canlarını qurtardılar.

Car üsyanı və qardaşı İbrahim xanın ölüm xəbərini Hindistanda eşidən Nadir şah 1739-cu ildə Abdal Qəni xanın başçılığı altında Azərbaycana cəza dəstələri göndərdi. Qəni xan öz qoşunlarını Cənubi Azərbaycan, Xorasan və Gürcüstanın hərbi dəstələri ilə gücləndirərək 1741-ci ilin fevralında Alazan vadisinə yaxınlaşdı. İran qoşunları çətinliklə olsa da üsyancıların müdafiə istehkamlarını ələ keçirdilər və bir neçə ay ərzində Car və Tala kəndlərini qarət etdilər. Sağ qalan əhali qaçıb dağılışdılar, yaşayış məskənlərində heç bir həyat əlaməti qalmadı.

1741-ci ilin yazında Orta Asiyaya yürüşünü başa vuran Nadir şah 100 minlik ordu ilə Şimali Azərbaycan və Dağıstana yürüşə başladı. Bu böyük ordunun bütün xərcləri yerli əhalinin üzərinə düşürdü. Nadir bütün vergi imtiyazlarını ləğv edərək, çox böyük qəddarlıqla ötən illərdən qalmış vergi borclarının toplanmasına başladı. Ordunun ləng hərəkatını gören Nadir Fətəli xan başda olmaqla yüngül süvari ordusunu Cara göndərdi. Dağlarda gizlənməmiş üsyancılarla ilk döyüş Fətəli xanın məğlubiyyəti ilə başa çatdı.

İrandakı rus diplomatlarının məlumatına görə, bu döyüşdə İran tərəfi iki min nəfər itirdi.

1741-ci il yayın əvvəlində Şamaxıya gələn Nadir Heydər bəyin başçılığı ilə 10 000 nəfərlik dəstəni üsyançıların arxasınca göndərərək, özü isə 35 000 qoşunla Bərdə, Qələbə və Şahdağ istiqamətindən Qazıqumıqə doğru hərəkət etdi. İran ordusu üsyançıları elə bir vaxda yaxaladı ki, rəhbərlik arasında ixtilaf yaranmışdı. Buna görə də İran qoşunlarının ilk hücumlarına davam gətirməyərək dağlara dağılmışdılar və Nadirin qoşunlarının irəliləməsi üçün yol açıldı. İran ordusu üsyançıların ailəsinə divan tutdu. Öz xalqlarına xəyanət edən Surxay xan, Tarku şamxalı, Tabasaran üsmisi Nadirin hüzuruna gələrək əhv olundular.

Feodalların xəyanəti dağlıların müdafiəsini sarsıtısa da, üsyançılar silahı yerə qoymadılar. Geri çəkilən üsyançılar İran qoşunlarını naməlum yerlərə apararaq qəfildən onlara basqın edirdilər. Nadiri hər şeydən çox üsyançı dəstələrinin gecə hücumları narahat edirdi. Əhali bütün ərzaq ehtiyatını özü ilə apardığı üçün Nadirin ordusunda aclıq başlandı. İrəliyə yürüşü dayandırılan Nadir şah Çox kəndi yaxınlığındakı Andail dairəsində baş verən döyüşdə məğlubiyyətə düşər oldu. Qışın yaxınlaşması və aclıq Nadiri müvəqqəti dayandırır Şirvana qayıtmağa vadar etdi.

Cənubi Dağıstan və şimali-şərqi Azərbaycandakı üsyançılara qarşı yönəlmiş 1741-1742-ci il kompaniyası İran üçün çox ağır başa gəldi. Çox kəndi yaxınlığında İran ordusunun məğlubiyyəti xəbəri bütün Avropaya yayıldı və Nadirin məğlubedilməzliyi haqqında mif dağıldı.

1743-cü ildə Şimali Azərbaycanda İran ağalığına qarşı daha bir üsyan qalxdı. Şirvan əhalisi özünü Səfəvi sülaləsinin varisi elan edən yalançı I Sam Mirzənin ətrafında toplandı. 1743-cü ildə Şirvanda bir-birinin ardınca iki yalançı Sam Mirzə üsyanı baş verdi. Bu üsyanların əsas hərəkətverici qüvvəsi xalq kütləsi olsa da, üsyanda bəzi yerli feodallar da iştirak edirdi. 1743-cü ilin əvvəlində Avarıstanda peyda olan I Sam Mirzə belə bir məlumat yaydı ki, o, Sultan Hüseynin oğludur və İsfahanın əfqanlar tərəfindən mühasirəsi zamanı etimadüddövlə Məhəməd Mömincanın köməyi ilə paytaxtdan qaçmağa müvəffəq olmuşdur. Sam Mirzə Gürcüstan və Kırmda gizlənmiş, Nadirin Dağıstanda məğlubiyyətindən sonra Avarıstana gəlmişdi. Sam Mirzənin ətrafına tezliklə 20 minə qədər adam topladı və Qazıqumıq hakimi Surxay xan da ona qoşuldu. Sam Mirzə və Surxay xan 15 minlik qoşunla yeni Şamaxını ələ keçirdilər. Nadir şah oğlu Nəsruallah Mirzəni böyük ordu ilə Şamaxıya göndərməklə yanaşı, yerli qarnizonları möhkəmləndirmək məqsədi ilə Gəncə, Qarabağ, Çuxursəd, Əhər, Qaradağ və Muğana 10-20 minlik hərdi hissələr göndərirdi.

Sam Mirzə əhalini öz tərəfinə cəlb etmək üçün Nadir şahın müəyyən etdiyi bütün vergiləri ləğv etməklə, xalq kütlələri arasında böyük populyarlıq qazandı. Lakin Sam Mirzənin qələbələri uzun sürmədi. Qış qurtaran kimi Şamaxıya yaxınlaşan İran ordusu Nəsruallah Mirzənin başçılığı altında Şirvan düzündəki döyüşdə üsyançıları məğlub etdilər. Sam Mirzə qaçarkən

ələ keçirilib qətlə yetirildi. Suxay xan isə Dağıstana qaçaraq gizlənə bildi. Nəsrullah Mirzə Heydər xanı Şamaxı hakimi təyin etdikdən sonra geriye qayıtdı.

1743-cü ilin payızında Şirvan bölgəsində yeni yalançı Sam Mirzə peyda oldu. «Burnu kəsik» ləqəbini alan Sam Mirzə Dağıstana gələrək Suxay xanın oğlu Məhəmməd xanla ittifaq yaratmağa nail oldu. Məhəmməd xanla birləşən II Sam Mirzə Azərbaycana Cənubi Dağıstana və İranın şimal əyalətlərinə göndərdiyi məktublarında əsas məqsədinin Səfəvi taxtının qanuni varisi kimi hakimiyyəti Nadirin əlindən almaq olduğunu bildirdi. Təbliğat nəticəsində Sam Mirzə Şirvan, Dərbənd və Tabasaranda çoxlu tərəfdar toplaya bildi. Dərbəndə Nadirin təyin etdiyi hakim Məhəmməd Əliyə qarşı qiyam qalxdıqda, sonucda Nadirdən kömək istədi. Nadir Şamaxı hakimi Heydər xana Dərbəndə kömək göstərmək əmrini verdi. Şabran və Dərbənd arasınada Heydər xana yetişən Şirvan üsyançıları onun qoşununu məğlub edib özünü də öldürdülər. Bundan sonra Ağsunu ələ keçirən üsyançılar Sam Mirzəni şəhərə dəvət etdilər. Məhəmməd xanla Yeni Şamaxıya gələn Sam Mirzə Nadirin qoyduğu bütün vergiləri ləğv etdi və yüngül vergilər müəyyənləşdirdi. Üsyançıları qələbə xəbəri nəticəsində xalq çıxışları çox geniş ərazini–Xəzər dənizindən Gəncəyə qədər bölgələri əhatə etdi. Nadir Dərbəndə köməyə göndərdiyi Təbriz hakimi Aşur xan və Gəncə hakiminin qoşunlarını da Sam Mirzə məğlubiyətə uğratdı. Şirvan üsyanı nəticəsində Şimali Azərbaycanın böyük hissəsi, Şirvan, Qarabağ və Gəngəyədək ərazi üsyançıların əlinə keçdi və Sam Mirzə İran şah kimi fərmanlar verməyə başladı. Türkiyə ilə hərbi əməliyyatlara başı qarışan Nadir Şirvan üsyanını yatırmaq və Sam Mirzənin tərəfinə keçən Dərbənd hakimi Məhəmməd Əlini cəzalandırmaq üçün oğlu Nəsrullah Mirzə və Fətəli xanı qoşunla Azərbaycana göndərdi. Türkiyə ilə hərbi əməliyyatların qızgın bir vaxtında Nadir daha təhlükəli saydığı Şirvan üsyanını yatırmaq üçün öz hərbi düşərgəsindən də Nəsrullah Mirzəyə kömək göndərmək qərarına gəldi. Nəsrullah Mirzənin Fətəli xan başda olmaqda Azərbaycana göndərdiyi 3 minlik ordusunu da Muğan düzündə Sam Mirzə məğlubiyətə uğratdı. Bu məğlubiyətdən sonra Nadirin göstərişi ilə Nəsrullah Mirzə özü 20 minlik qoşunla Muğan düzünə gəldi. Ağsu yaxınlığında, Şah bağı adlı yerdə baş verən döyüşdə Sam Mirzə məğlubiyətə uğrayıb Ağsu qalasına çəkildi, yaralanmış Məhəmməd xan isə Dağıstana qaçdı. İran qoşunları qalanı mühasirəyə aldı. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən Sam Mirzə kiçik dəstə ilə, çox ehtimal ki, milli azadlıq hərəkatına başçılıq edən gürcü feodalı Qivi Amilaxbari ilə birləşmək üçün Gürcüstana qaçdı. Ağsunu ələ keçirən İran qoşunları böyük qırğın və talançılıq törətdilər. Sam Mirzəni ələ keçirən Gürcüstan hakimi Teymuraz onu Nadir şaha təhvil verdi və gözləri çıxarılaq Sam Mirzə Qarsa sürgün edildi. Nadir Kaxetiya hakimi Teymurazın əməyini yüksək qiymətləndirib onu Koxetiya çarı elan etdi, əvvəllər Gəncə bəylərbəyliyinə daxil olan Qazax və Borçalı mahallarını onun idarəsinə verdi.

Şirvanla eyni zamanda Nadir şah qarşı Şəkiddə xalq azadlıq hərəkatı başladı. Şəkiddə İran hakimiyyətinə qarşı xalq çıxışlarına başlanmasının əsas səbəbi Nadirin nümayəndəsi Məlin Nəcəfin zülm və özbaşınalığı olmuşdu. Nəcəfin özbaşılığından Nadirə gələn şikayətlərdən ehtiyatlanan şah, Şəki əhalisinə öz nümayəndələrini onun yanına göndərməyi təklif edir. Hacı Çələbi Nadir tərəfindən Şəki mahalının vəkili təyin edildi və xüsusi fərmanla Məlik Nəcəfə Çələbinin razılığı olmadan vergi qoymaq qadağan edildi. Bu 1741-ci ilin sonunda baş vermişdi. Hacı Çələbinin vəkili təyin edilməsini Azərbaycan xalqının Nadir üzərində mənəvi qələbəsi kimi qiymətləndirmək daha doğru olardı. Hacı Çələbinin Nəcəfin işlərinə açıq şəkildə müdaxilə etməsi sonucunun şikayətlə Nadirə müraciət etməsinə səbəb oldu. Nəcəfə Çələbinin şah fərmanlarının icrasına, vergilərin toplanmasına mane olmasını bildirdikdə, Nadir təcili olaraq Hacı Çələbini hüzuruna çağırdı. Hacı Çələbi boğazında edam kəndiri olsa da cəsərlə məlik Nəcəfin özbaşınalıklarını, vergiləri qeyri-qanuni artırmasını Nadirə bildirib şahı günahkar olmadığına inandırdı və daha geniş səlahiyyətlərlə geri qayıtdı. Bundan sonra Nadir öz əmirlərinə demişdir ki, mənim hüzzurunda heç kəs ağzını açmağa cəsəret etmir, nuxalı Çələbi isə boğazında kəndir öz fikrini bildirməkdən çəkinmədi. Görərsiniz o nə isə bir iş törədəcək, mən heç vaxt yanılmıram.

Doğrudan da Nadir səhv etməmişdi. Şəkiyə qayıdan Çələbi Nəcəf üzərinə nəzarəti daha da gücləndirdi. Məlik Nəcəf yenidən şikayətlə Nadirə müraciət etməyə başladı. Hacı Çələbi nüfuzlu adamları öz ətrafına toplayaraq Məlik Nəcəfi öldürdü. Türkiyə ilə müharibədə yaranmış müvəqqəti sakitlikdən istifadə edən Nadir soyuq qışa baxmayaraq şəkillilərin üsyanını yatırmaq qərarına gəldi. Hacı Çələbi isə bu müddət ərzində ciddi hazırlıq işləri görərək Gələsən-Görəsən qalasında müdafiə qurmuşdu. 1744-cü ilin noyabrında Nadir şah Hacı Çələbiyə qarşı yürüşə başladı. Yolların keçilməz olduğu üçün Nadir ordunun çox hissəsini və artilleriyanı Daşbulaq kəndində qoyaraq, 15 minlik seçmə qoşunla Gələsən-Görəsən qalasına yaxınlaşdı. 1744-cü ilin 29 noyabrında baş vermiş ilk döyüşdə məğlub olan İran qoşunları geri çəkilməyə məcbur oldu. Şəki üsyançıları İran qoşunlarını qovaraq çoxlu qənimət ələ keçirdilər, geri çəkilərkən isə Nadir özü çətinliklə ölümdən xilas olmuşdu. 1745-ci ilin əvvəlində Nadir yenidən Şəkiyə hərəket etdi. Nadirin təslim olmaq tələbini Hacı Çələbi qətiyyətlə rədd etdi. Qalanı bir ay mühasirədə saxlasa da onu ələ keçirə bilməyən Nadir yenidən Muğana çəkilməyə məcbur oldu. Uzun müddətli mühasirə nəticəsində üsyançıların ərzağı tükəndiyi üçün Hacı Çələbi Nadirin hakimiyyətini tanımağa məcbur oldu. 1746-cı ilin martında Hacı Çələbi təbəçilik bildirdi. Nadir şah məlik Cəfəri Şəkinin yeni hakimi, Hacı Çələbini isə vəkili təyin etdi. Bu heç də Hacı Çələbinin məğlubiyyəti demək deyildi, çünki əgər belə olsaydı, Nadir şah xüsusi fərmanla Hacı Çələbini vəkili təyin etməzdi. Hacı Çələbinin bu müstəqilliyi sonra Şəki xanlığının özülü oldu.

Beləliklə, Nadirin amansız siyasətinin, aramsız müharibələrin nəticəsi olaraq ölkənin müxtəlif sosial təbəqələri arasında yaranmış ziddiyyətlər sonda dövlətin tənəzzülünə, sui-qəsdlərə və saray intriqalarına gətirib çıxardı və Nadir şah belə bir sui-qəsdin qurbanı olaraq 21 iyun 1747-ci ildə çadırında öldürüldü.

Nadir şahın ölümündən sonra əsasən hərbi güc nəticəsində birləşdirilmiş imperiya dağıldı. Bunun əsas səbəbi imperiya daxilində əmtəə-pul münasibətlərinin və iqtisadi əlaqələrin zəif olması idi.

NƏTİCƏ

Istanbul müqaviləsindən sonra Türkiyə bütün sərhəd boyu Cənubi Qafqaza öz qoşunlarını yeritdi. Osmanlı işğalına məruz qalmış vilayətlərdə əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsü kiçik dəyişikliklərlə saxlanılmışdı.

Rusiya məmurlarını, ilk növbədə, Abşeronun neft quyuları maraqlandırır. Rus komendantlığının həyata keçirdiyi siyasət Bakıda və ümumiyyətlə Xəzərsahili münbit torpaqlarda məskunlaşmağa can atan ermənilər üçün bir fürsət idi. I Pyotra müraciətlə "yeni əldə olunmuş torpaqlarda", xüsusilə Bakıda onlar üçün yer ayırmağı xahiş etdilər. Lakin bununla belə, Rusiyanın yeni torpaqlardan götürüləcək gəlirə bəslədiyi ümidi özünü doğrultmadı. Buna görə də I Pyotrın sağlığında bu barədə bir kəlmə belə deməyə cəsarəti çatmayan məmurlar imperatorun ölümündən sonra (1725) Xəzərsahili əyalətlərdən əl çəkməyi tələb etməyə başladılar.

Ərazisi iki iri imperiya arasında bölüşdürülmüş Azərbaycanın xalq kütlələri yadelli əsarətinə tabe olmaq istəmir, kəskin müqavimət göstərirdi. Mübarizənin passiv formaları vergi və mükəlləfiyyətləri ödəməkdən imtina, yaşayış yerlərini tərk etmək idi.

Şah hakimiyyətini möhkəmləndirmək istəyən Nadir dövlət idarəçiliyində islahatlar həyata keçirdi. Artmaqda olan hərbi xərcləri ödəmək məqsədi ilə Nadir şah amansız vergi siyasətinə əl atmışdı ki, bu da xalq kütləsinin onsuzda ağır olan vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirmişdi. Beləliklə, Nadirin amansız siyasətinin, aramsız müharibələrin nəticəsi olaraq ölkənin müxtəlif sosial təbəqələri arasında yaranmış ziddiyyətlər sonda dövlətin tənəzzülünə, sui-qəsdlərə və saray intriqalarına gətirib çıxardı və Nadir şah belə bir sui-qəsdin qurbanı olaraq 21 iyun 1747-ci ildə çadırında öldürüldü. Onun ölümündən sonra əsasən hərbi güc nəticəsində birləşdirilmiş imperiya dağıldı. Bunun əsas səbəbi imperiya daxilində əmtəə-pul münasibətlərinin və iqtisadi əlaqələrin zəif olması idi.

